

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

БЕРЕЗЕНЬ
КВІТЕНЬ

2017

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Єрмоленко С. С. Особливості реалізації геортонімів у контексті народно-календарних прислів'їв	3
	Черниш Т. О. До питання про множинність вирішень в етимологізуванні	14
	Радзівська Т. В. Прагматичне варіювання в дискурсі: щоденникові записи Сергія Єфремова	24
	Ніколаєнко Л. І. Семантика і валентність дієслів семантичного поля «співчуття»	44
	Казимирова І. А. Прикладна лінгвотермінографія в типологічному аспекті	55
	Тимошук Р. П., Сосновський В. Нові підходи до створення сучасних фразеологічних словників	69
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Снитко О. Шумарова Н. П. Соціолінгвістика	78
	НУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	81

CONTENTS	Yermolenko S. S. Between grammar and myth: realization of heortonyms within folk calendar proverbs	3
	Chernysh T. O. The problem of plurality of solutions in etymological research	14
	Radzilevska T. V. Pragmatic variation in discourse: diary records of Serhiy Yefremov	24
	Nikolaienko L. I. Semantics and combinatory properties of verbs belonging to the «Compassion» semantic field	44
	Kazymyrova I. A. Applied linguoterminography in typological aspect	55
	Tymoshuk R. P., Sosnovskyi W. New approachs in compiling phraseological dictionaries	69
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Snytko O. Schumarova N. P. Sociolinguistics	78
	SCIENTIFIC LIFE	
	News items	81

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕОРТОНІМІВ У КОНТЕКСТІ НАРОДНОКАЛЕНДАРНИХ ПРИСЛІВ'ЇВ (граматичний і міфологічний аспекти)

Статтю присвячено проблематиці взаємодії іманентно-мовних (граматичних) і екстра-лінгвістичних (пов'язаних із вторинною християнською міфологією) чинників у реалізації геортонімів та агіонімів у контексті народнокалендарних прислів'їв.

Ключові слова: прислів'я, народний календар, геортонім, агіонім, граматика, вторинний християнський міф.

Геортоніми (гр. *εορτή* «свято» й *ὄνομα* «ім'я, наймення») ¹, тобто назви релігійних свят й узагалі будь-яких дат і подій церковного календаря (місяцеслова, літургійного року), посідають важливе місце серед лексичних одиниць, що виконують у народному (традиційному, сільськогосподарському) календарі взагалі і народнокалендарних прислів'ях зокрема функцію сегментації загальнорічного часового інтервалу. У ролі геортоніма, тобто у функції хронологічного маркування, можуть виступати й агіоніми — імена святих чи взагалі сакральних персонажів (гр. *ἅγιος* «святий» та *ὄνομα* «ім'я, наймення») ², які у вторинному використанні є і назвами певної пов'язаної з ними дати й події сакрального року. Що ж до саме релігійних свят, то вони теж ушановують певні постаті і події священної та церковної історії, і назви цих свят з погляду внутрішньої форми можуть бути хрононімами — позначеннями відрізка часу, приуроченого до відзначення певної події, пор.: укр. *Зелена неділя* «Трійця», *Святий вечір* «Різдвяне надвечір'я»; п. *Zielone świątki* (те саме, що укр. *Зелена неділя*), *Wielkanoc* «Великдень»; або ж вони можуть мотивуватися позначенням події, що її святкують (укр. *Різдво*, *Вознесіння*, *Введення*). Слід зазначити, що для онімів у цілому (крім тих, які є спеціалізованими хронологічними позначеннями) роль часового маркера не характерна, однак у контексті церковного, а також і традиційного народного календаря ця вторинна функція для імен сакральних персонажів (це словосполучення, звісно, не слід тлумачити в розумінні *nomina sacra*), є цілком типовою і природною.

Поряд із засвоєнням церковнокалендарної лексики для народного календаря властиве й інше явище, що полягає в наданні датам, вичленовуваним у межах саме літургійного року, власне народних геортонімічних назв, таких як щойно згадані *Зелена неділя* (її «канонічними» назвами є *День Святої Трійці*, також *П'ятдесятниця*, *День Зішестя Святого Духа*) чи *Zielone świątki* (*Zesłanie Ducha*

¹ Про цей термін див.: Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. — М., 1988. — С. 48.

² Там же. — С. 27.

Świętego). Деякі з них зберігають елемент церковної назви дати, поєднуючи так її релігійне та світське тлумачення: день Іоанна Богослова в білорусів називається *Іван Шептун*, *Іван Пакроўны* (Покрова через кілька днів після цього) (ЗК³, 378), свято Різдва Пресвятої Богородиці виступає під такими найменуваннями, як *Багач*, *Багатнік*, *Багатуха*, *Гаспожжа багатая*, *малая Прачыстая*, *другая Прачыстая*, *другая Спажа*, *Зельная* (там же); свято Усікновення Голови Пророка, Предтечі та Хрестителя Господнього Іоанна називається *Галавасек*, *Галаварэз*, *Іван Крываўнік*, *Іван Постны* (там же), а в росіян цей день зветься *Іван-постный*, *полетний*, *полетовицик* (КГ, 332). Вони ж називають перший день нового року (за старим стилем) не лише як *Васильев день*, а й як *авсень*, *таусень* (ПРН, 871), і т. д. (далі ми розглянемо й інші особливості цих народно-календарних варіантів).

У структурі народнокалендарних паремій геортоніми, поряд із традиційними апелятивними календарними термінами, виконують роль хронологічного маркера того чи іншого стану в природному чи суспільному довкіллі, приписуваного певній даті чи періодові. Із семантико-синтаксичного погляду такі найменування займають пропозиціональну позицію темпорального адвербіалізатора; у поверхневій формально-синтаксичній структурі ця позиція часто, хоча й не виключно, реалізується прийменниковою сполукою з функцією обставини часу, пор.:

укр. *На Семена горобці збираються в табунці* (ПП, 398), *Як на Введеніє була вода, то вліті буде молоко* (там же), *В Петрівку мухи роблять на панів, а в Спасівку — на себе* (Номис, 61); бр. *На Яна сонца гуляе* (ЗК, 375), *Ад Васіліскі і салавей блізка* (там же, 374), *Хто на Нупрэя пасее грэч, той будзе бліны печ* (там же, 375); рос. *На Васильев вечер прибывает дня на куриный шаг* (ПРН, 871), *Коли на Евдокею холодно, скот кормит лишние три недели* (там же, 875), *В Сретенье метель дорогу переметает, корм подметает* (там же, 873), *Авдотья красна — и весна красна* (там же, 127); п. *Na święty Mateusz jeśli mróz, jeszcze sanie do szopy włóż* (Kolberg, 251), *Jak Apostoł ośnieżony, święty Józef już zielony* (св. ап. Іоанн 27 грудня, святий Йосиф 19 березня) (NKPP, 1, 825), *Deszcz w Jakubówkę, nie zobaczysz dębówkę* (там же, 820) (там же подаються французька й німецька паралелі: *Si Jacques l'apôtre pleure, bien peu de glands il meure*, *Regen um Jacobstag die Eichel nicht geraten mag*); нім. *Lichtmess im Klee, Ostern im Schnee* (Филимонова, 139), *Auf St. Peter Fest sucht der Storch sein Nest* (там же, 140); іт. *Per San Martino si spilla la botte del buon vino* (Красновская, 18).

Подальшим ступенем еволюції вторинних геортонімів-агіонімів, зумовленим даною периферійною семантико-синтаксичною функцією, і водночас показником цього функціонального переосмислення є випадки, коли агіонім виступає у вигляді твірної підстави похідної одиниці, єдиним значенням якої є вказівка на церковно- (і народно-) календарну дату, пор.: укр. *Петрівка* «Петрів піст» (Грінченко, 3, 148), *Спасівка* «Успенський піст» (там же, 4, 173); п. діал. *Jakubówka* «день Святого Якова (25 липня), період нерідких злив та паводків» (NKPP, 4, 193); англ. *Christmas* «Різдво» (ВЛС, 102), *Michaelmas* «Михайлів день» (там же, 275), що спершу позначали богослужіння, які відправляли відповідного дня; пор. також і багаточленні геортоніми, такі як *Петрів піст* тощо).

У разі вживання агіоніма на позначення дати (тобто, наприклад, коли рос. *Авдотья* виступає у значенні «1 березня за ст. ст. — ушанування пам'яті прпмч. Євдокії») як проміжну ланку процесу подібного згортання можна розглядати еліптичне випущення слів *день* чи *свято*, пор.: рос. *На день Гавриила* (*Все, что ни родится на день Гавриила, уродливо, неспоро* — ПРН, 878) > *На (день) Гавриила* > *На Гавриила* (*Если прясль на Гавриила* (или: *после, позже Гавриила*), *работа не впрок* — там же).

³ Список скорочень див. у кінці статті.

Закріпленню результату даного еліпсиса сприяє й те, що цей останній агіонім в обох випадках, тобто й у сполученні з іменником *день*, і керуючись безпосередньо прийменником *на*, виступає в омонімічних формах родового та знахідного відмінків. Так само у випадку *С Евдокеи пригоже — все лето пригоже* (ПРН, 875) відновлення випущеного слова *дня* (*С дня Евдокеи...*) не приводить до зміни форми імені; натомість у прислів'ї рос. *На Евдокеи снег — урожай, теплый ветер — мокрое лето, ветер от Москвы (с севера) — холодное лето* (там же, 875) генітивна форма агіоніма недвозначно вказує на її залежність від відсутнього, але все ще домислюваного словесного компонента *день*, пор. рос. *На Евдокию мороз прилучится, так и март на нос садится* (там же).

Щоправда, *на Евдокеи* може мати й інакше граматичне тлумачення, а саме — як категоріально (з переходом до категорії неістот) та фонетично асимільована (перетлумачена) форма знахідного відмінка множини *Евдокей*, пор.: рос. *Пришли Евдокеи — мужику затеи* (там же); бр. *На Ганкі сядайце на санкі* (ЗК, 381), *С Евдокей ветры и вихри* (ПРН, 875), хоча, з іншого боку, можливо, що в останньому випадку виступає «замаскована» шляхом зворотної асиміляції форма родового відмінка однини *Евдокеи*. У будь-якому випадку для російського народного календаря, як і для інших слов'янських, характерним є позначення дати за допомогою іменника в множині (*осенины, петровки*), причому й тоді, коли дата позначається ім'ям, яке належить одній особі: рос. *Макриды — смотри осень по Макридам: Макрида мокра и осень мокра, Макрида суха и осень суха* (НМ, 53) — 19 липня за ст. ст., поминання прп. Мокрини, сестри святителя Василя Великого (ПЦК, 34); п. *Do Gód* (pluralia tantum. — *C. Є.*), *to nie glód; do Gromnic, to nie masz nic* (НКРР, 1, 138); «Двічі на год були ярмарки у тій слободі: одна об теплому Олексію, а друга об перших Парасках» (Г. Квітка-Основ'яненко). При цьому така множина не залежить від того, охоплює відповідна дата один день чи більше, а також чи є відповідна лексема похідною від агіоніма (наприклад, рос. *петровки, петровицы, петровщина / петровщины* «піст перед Петровим — Даль, 3, 106), а чи становить власне агіонім, такий як укр. *Параски* або рос. *Харитины* (КГ, 18) чи *Андреи*: «И вижу я — папа.. утверждает: “К Андреям-Наливам — нальешься ты знанием! — Будешь — плод зрелый!”» (А. Белий; день 17 липня, коли поминають св. благовірного кн. Андрія Боголюбського, у народі звався й *Андрей Налива*); *На Андрея озими в наливах дошли, а батюшка овес до половины дорос* (НМ, 52); також бр. *Ганнь: Меншы святочкіносяць снапочкі, святы Ганнь бабкі стаўляюць, святы Барыс бабкі злічае* (ЗК, 377). Хоча, можливо, тут форма множини принаймні частини індукована в мовному плані тією обставиною, що родовий відмінок множини назви відповідної дати (*день Андреев / Харитин*) ідентичний формі присвійного прикметника, який міг би виступати у складі словосполучення на зразок *Андреев / Харитин день*. З іншого боку, множина називного відмінка слів жіночого роду на *-а* та їхня форма родового однини тотожні і відповідно розуміння цих слів в останньому граматичному сенсі (*Параски, Харитины*) може бути викликане петрифікацією їхнього вживання як рештки еліптизованої конструкції на зразок *день Параски / день Харитины > Параски / Харитины*), пор.: бр. *На Ганкі сядайце на санкі*.

Утім, і тут подекуди можливе альтернативне пояснення: так, день 14 травня за ст. ст. у російських пареміях зветься *Сидором* (*На Сидора еще сиверко* — КГ, 22) і *Сидорами* (*Прошли Сидоры, прошли и сиверы* — НМ, 40). Остання форма множини *Сидоры* може пояснюватися й тим, що цього дня поминають не лише мученика Ісидора, а й іншого угодника з тим самим ім'ям, блаженного Ісидора, «Христа ради юродивого, Ростовського чудотворця» (ПЦК, 27).

Принагідно відзначимо, що зміни в числі могли тут мати й зворотний бік: так, у народній уяві безсрібники й чудотворці *Косма* та *Даміан* Асійські злилися в одну особу, про що свідчить узгодження в числі з дієслівною формою однини: укр. *Скує Кузьма-Дем'ян — до весни не розкувати* (НП, 40), *Кузьма-Дем'ян — Божий коваль* (Номис, 62); рос. *Батюшка Кузьма-Демьян — куриный бог* (НМ, 73) (у розділі «Висновки щодо метафори, метонімії, синекдохи» праці О. Потебні «Из записок по теории словесности» є приклад «висновку за співзвучністю»: бр. *Ты святой Кузьма-Демьян да скуй же нам свадьбуку!* (Потебня, 512). Такої ж контамінації зазнали й імена апостолів Петра й Павла, пор. рос. *Петр-Павел* (літній, тобто 12 липня) *жару прибавил* (КГ, 262); пор., з іншого боку, *Петры и Павлы* (там же), *Петр-Павел осенний — рябник* (НМ, 64); нім. *Peter und Paul wird dem Korn die Wurzel faul* (Филимонова, 128). Убілоруському народному календарі знаходимо зразки перетлумачень церковнокалендарних найменувань, що впливають на рід і навіть на відмінок: *Святое Вяличка* (ЗК, 372), *Святое Васілля дзяжу мясіла* (там же, 369), *Свята Пятро — ў жыцце ядро* (там же, 376), *Святы Пётра у косы звоніць, а святы Паўла граблі робіць* (там же, 375); пор. також: укр. *Коли на Громницю півень не нап'ється водиці, то на Юр'ю віл не наїсться травиці* (Номис, 59) і ...*Сава савила*, а також ...*прийшла Ілля...* (там же, 60). Можливо, деякі з цих прислів'їв теж виникли під впливом відмінкової петрифікації, а також подальшої аналогічно зумовленої семантичної переоцінки, зокрема, форми родового відмінка іменників чоловічого роду (у певних випадках омонімічної називному однини іменників жіночого роду) чи закінчення -а іменників чоловічого роду. Водночас подібні приклади свідчать і про те, що граматична (і дериваційна) видозміна геортоніма-агіоніма не завжди свідчить про його цілковиту й виключну «хронологізацію».

Натомість виразний показник власне хронологічного (отже, й суто світського) сприйняття календарного сакрального найменування знаходимо у польській мові, коли подібні антропоніми чоловічого роду виступають у складі приименикових конструкцій у жіночо-предметній формі знахідного відмінка: *na / w Mateusz, na Marcin, na Anioł Pański*, пор.: «*Na święty Jan jagód dzban*» (Kolberg, 172), *Umilkł jako w święty Jan kukulka* (там же). Ця відмінкова форма може розглядатися (бодай на синхронному рівні) як свідчення його розуміння лише як календарної позначки (*mutatis mutandis*, пор. також і жіночий рід, очевидно, детермінований випущеним іменником *la fête* «свято» у таких прикладах, як фр. *à la Saint-André*, де виступають чоловічі імена).

Водночас у польських та українських народнокалендарних пареміях знаходимо ідентичні еліптичні конструкції на зразок *на (до, після) Петра, на Миколу, о теплим Миколаю; на świętego Jana, o świętym Janie, o Bożym Ciele, o świętej Dorocie, w świętą Barbarę* (а також *перед Петром; przed świętym Janem* і т. д.), але також і *на Миколи, на Явдохи*, й навіть просто *Миколи, Варвари, Agaty, Jana*, пор.: укр. *У нас сьогодні Луки — ані хліба, ані муки* (ПІП, 390); п. *Nie zawsze będzie świętego Jana* (Kolberg, 172), *Świętej Agaty — uschną szmaty* (там же, 38) (ця сама сполука в прикладі *Deszcz świętego Jana obiecuje mokre żniwa* (там же) може витлумачуватися й у звичному присвійному розумінні, яке тут, у свою чергу, відображає, ймовірно, вторинно-міфологічне сприйняття цього угодника). Подібні приклади, у яких, зокрема, виступає незвичний після приименика на родовий відмінок, слід, як уже зазначалося, розглядати найімовірніше як наслідок компресії зворотів, у складі яких виступають еліміновані лексеми *день* чи *свято*, на зразок *на день святого Миколи > на Миколи > Миколи*; таким компресіям, очевидно, сприяла й та обставина, що в імен, які відмінюються за чоловічою

(відповідно чоловічо-особовою) відміною, форми родового та знахідного відмінків тотожні: *на (день / свято) Петра*.

Як свідчать наведені приклади, сакральне найменування відіграє роль хронологічного маркера, співвідносного з певним бажаним чи очікуваним станом речей, не лише тоді, коли воно на рівні поверхневої формально-граматичної структури речення займає позицію обставини часу, а й у тих випадках, коли воно відіграє роль підмета паремійного речення. Однак у цьому останньому випадку семантична функція священного імені далеко не завжди обмежується зазначенням певної дати, що й засвідчується сполучуваністю їх як підметів з відповідними значеннєвими класами предикатів. Порівняння цих класів, а також пов'язаних з ними типів функціонально-семантичних ролей (чи функціональних валентностей)⁴, свідчить про відображену в їхній множині певну смислову динаміку, внаслідок чого, проектуючи (з ретроспективного погляду) упорядковане в суто логічному плані взаєморозташування відповідних різновидів народнокалендарних паремійних утворень на діахронічну площину, можна оцінювати дане упорядкування і як таке, що відображає зворотний рух від сучасного і, відповідно, раціонального до дедалі більш архаїчного способу представлення подій річного циклу.

Так, у польських прислів'ях *Święta Hanna — to już jesienią panna* (NKPP, 1, 22) чи *Od świętej Anki zimne poranki* (там же) відповідний сакральний персонаж осмислюється в суто календарно-часовому розумінні (у першому випадку, що, правда, зі специфічною вторинною власне календарною антропоморфізацією). У вже згаданому прислів'ї рос. *Прошли Сидоры, прошли и сиверы* значення дієслова *прошли* можна зрозуміти лише як пов'язане з рухом часу, і відповідно *Сидоры* сприймаються тут лише як назва дати, що вже належить минулому (аналогічно, у розумінні суто часової послідовності, виступає дієслово *folgen* у німецькому прислів'ї *Auf einen heißen Sommer folgt ein strenger Winter* (Токарев, 59). Водночас не можна не помітити потенційної двозначності цих лексико-синтаксичних контекстів, пов'язаної з тим, що рух у часі тут цілком типово передається як рух у просторі: укр. *Прийшла Перша пречиста, стає дівка речиста* (Воропай, 2, 239) (оскільки закінчилися основні жіночі польові роботи), *Як прийшла Пречиста — надворі чисто, як прийшла Покрова — на дворі голо* (ПП, 396); п. *Święta Jagna idzie do bagna* (NKPP, 1, 11). Можна вважати, що в таких прислів'ях наявна латентно закладена міфологізація настання певної дати — як прибуття денотата вторинно антропоморфізованого геортоніма (пор. думку В. Петрова про те, що для традиційної народної свідомості характерна не «натуралістична» концепція природи й природного, а просторові уявлення про природні процеси як про прихід і відхід, наприклад, колоса на поле, весни, хвороби тощо — унаслідок того, що до виникнення ієрархічних розрізень природного, людського, рослинного й речового лише категорія простору була підставою для світоглядних ототожнень, диференціацій і розчленувань⁵). Факт уживання тут дієслова *прийшла* у сполученні з ім'ям-позначенням особи свідчить про те, що поряд зі значенням «настати (щодо дати)» у цього ж дієслова активізується і його вихідне значення «прибути пішки (щодо особи чи живої істоти)». Через це подібні речення можуть одночасно тлумачитися й у власне хронологічному, і

⁴ Пор. близький у методологічному плані підхід у працях: *Holk A. G. V. van*. Миф в грамматике падежей (на материале славянских мифологических текстов) // XI medzinárodný zjazd slavistov : Zb. resumé.— Bratislava, 1993.— S. 97–98; *Слухай (Молотаева) Н. В.* Художественный образ в зеркале мифа этноса : М. Лермонтов, Т. Шевченко.— К., 1995.— 466 с.

⁵ *Петров В.* Передхристиянські релігійно-світоглядні елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів // Енциклопедія українознавства. Загальна частина.— К., 1994.— Т. 2.— С. 246.

в міфологічному сенсах, протиставлення між якими тут ніби нейтралізується завдяки зазначеним мовним чинникам.

Відхід від такого двозначного розуміння в бік ще більшої міфологізації настання дати наявний тоді, коли це настання детальніше й конкретніше зображується як прибуття сакрального персонажа. Це представлення реалізується за допомогою вживання в ролі присудка таких дієслів руху, які не застосовуються для позначення руху часу, пор.: укр. *Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить* (Номис, 58), *Михайло приїхав на білому коні* (Воропай, 2, 264) (прислів'я вживається, якщо на Михайла вже сніг); п. *Święty Marcin na białym koniu jedzie* (NKPP, 2, 389), *Piotr gdy katedrę zasiedzie, mróz już nie będzie* (там же, 936) (мається на увазі свято св. Петра із собору в Антіохії — 22 лютого).

Якщо святий Матвій у польському прислів'ї може просто прибігти в снігу (*Gdy święty Mateusz w śniegu przybieżał, będzie po pas całą zimę leżał* — NKPP, 2, 403), то святий Андрій, прибігши, сніг приносить із собою (*Gdy święty Andrzej ze śniegiem przybieży, sto dni śnieg po polu leży* — там же, 1, 14), тобто роль календарного святого в реалізації певного фенологічного (сезонного) природного явища може бути більш або менш активною. Утім, витлумачення останньої паремії може бути трохи інакшим, пор. варіант першої: *Śnieg, co w świętego Mateusza przybieżał...* (там же, 2, 403); отже, сніг може «прибігти» й зі святим Андрієм.

Водночас можливі й випадки, коли семантика дієслова «прийти» вже цілком може зазнавати міфологічної інтерпретації, пор. рос. *Пришел Федот — берется земля за свой род* (ПРН, 883) та *Введение пришло — зиму привело* (там же, 897). У першому прислів'ї, якщо розглядати його ізольовано, рух угодника можна ще витлумачити як настання відповідного дня, але в парадигматичному контексті наступного прислів'я (тією мірою, якою подібні паремії входять до тезауруса того самого мовця, такі «вертикальні» співвідношення слід розглядати як релевантні для мовленнєвої свідомості) це ж дієслово постає і як таке, що позначає рух живої істоти в просторі, адже *Введение* тут не лише приходить, а й приводить щось із собою. Отже, підмет цих присудків уже не є лише позначенням дати, його денотат виступає як антропоморфізована істота чи взагалі як особа, поява якої в часі приводить до тих чи інших перемін у довкіллі, пор. також рос. *Придет Илья, принесет гнилья*. Таким чином, у ряді випадків міфологічне переосмислення настання дати як прибуття календарного святого пов'язується і з тим, що святий (свято), прибуваючи, стає носієм певних додаткових характеристик чи, точніше, агентом певних дій, релевантних для відповідного стану речей у «земному» світі; пор.: укр. *Прийшов Петро — вищикнув листок, прийшла* (так! — С. Є.) *Ілля — вищикнула два...* (Номис, 60); бр. *Іван Прыцік узяў куццю да й уцік* (ЗК, 391) (мова про кінець святка).

Ще виразніше перехід від руху часу до руху в просторі засвідчує прислів'я рос. *Гурий на пегой кобыле* (ПРН, 897), у якому настання відповідної дати (15 листопада за ст. ст.) і метеорологічні умови, характерні для цього дня (болото й сніг), символічно зображено чи, точніше, міфологічно витлумачено (з відтворенням архаїчного сприйняття) як приїзд патрона цього дня на коні відповідної масті (пор. також рос. *весна на пегой кобыле ездит* — КРЗ, 17⁶). Цей приклад цікавий тим, що в ньому як джерело міфологічного витлумачення явищ у природному довкіллі використовується не лише прихід календарного святого, тобто муч. Гурія Едеського, а й зовнішні характеристики його коня, що іконічним чином втілюються в кольорах довкілля (додамо, що, на відміну від арх. Михайла,

⁶ Про архаїчну семантику рябого див.: *Невская Л. Г. О семантике пестрого в балто-славянском // Этимология*, 1984. — М., 1986. — С. 150–156.

ані агіографічні джерела, ані іконографія цього угодника-покровителя сім'ї та шлюбу зв'язків з кіньми не виявляють⁷); пор. уже згадане українське прислів'я, що описує сніг на Михайла: *Михайло приїхав на білому коні* (Воропай, 2, 364), а також п. *Jak Marcin na białym lub pstrym koniu przyjedzie, to lekką albo mierną, a jak na czarnym, to tęgą zimę przywiedzie* (NKPP, 2, 389) і укр. *Осінь на двох конях їде, один день на чорному, другий день на білому* (Київська обл., с. Бортничі, запис наш) де масть коня сакрального чи суто календарного міфологізованого персонажа також символізує погоду, точніше, визначає метеорологічні риси довкілля, але вже не в такий однозначно іконічний спосіб (додамо, що образ коня певної, зокрема рябої, масті як позначення чогось перемінного, несталого знаходить застосування й поза прислів'ями календарної тематики, як, наприклад, у п. *Łaska pańska na pstrym koniu jeździ* (NKPP, 3, 788). Нарешті, у випадку рос. *На Юрья св. Егорий разъезжаает по лесам на белом коне и раздает зверям наказы* масть коня, як видається, уже не має міфологічно-моделювального значення, а дата і її патрон уже навіть не поєднуються, про що свідчать і різні імена (Юрій / Егорій), причому дата не позначена простонародним варіантом *Егорий*, а її патрон постає вже лише як особа в типовому для своєї іконографії вигляді — на коні білої масті.

Далі смислова еволюція персоніфікованого сакрального хронологічного маркера, переходячи у світську площину, робить його активним учасником подій, що відбуваються в навколишньому середовищі, як суто природному, так і культурно засвоєному⁸. При цьому його роль тут є амбівалентною — як «фізіогенною», так й «антропогенною»: він може виступати і як чинник, що належить до власне природних сил, і як член людської спільноти. У першому випадку він здатен діяти як негативно, так і позитивно (пор. народну видозміну епіклеси св. Георгія *бедоносний* (Успенский, 37) чи пов'язання дня мчц. Агафії (*Агафія Коровятница* — заступниця домашньої худоби — НМ, 23) з днем, коли *коровья смерть по селам ходит* (там же), виражене в її епіклезі *коровья смерть*; пор. також: укр. *Перша Пречиста жито засіває, друга Пречиста дощем поливає, а третя Пречиста снігом покриває* (там же, 392); п. *Jadwiga rzepę kopie* (Kolberg, 168), *Barbara mrozi, Mikołaj łód wozi* (NKPP, 1, 61), *Święta Anna grzyby sieje* (там же, 32), *Piotr i Paweł suszą korzenie żyta* (там же, 937). Пор. уже згадане протилежне за змістом прислів'я нім. *Peter und Paul wird dem Korn die Wurzel faul* — Филимонова, 128), *Święty Grzegorz, gdy już mróz z ziemi ustępuje, po grzędach w skok rozsądę sprawnych rozsypuje. Benedykt w pole z grochem, Wojciech z owsem jedzie, Marek ze lnem, a Filip tatarkę wywiedzie. Święty Krzyż owce strzyże, a Jan trawę kosi, Jakub bierze krogulca i przepiórki płoszy. Bartłomiej a Mateusz chmiel z tyczek obdziera, a Michał od pszczoł słodki plastr miodu wybiera... Tomasz domowe kole tłuste kwiczoły, Maciej do budynku rąbie drzewo...* (Kolberg, 159) (як бачимо, до суб'єктів антропогенної господарчої діяльності тут залучено й свято Святого Хреста), *Święty Grzegorz wielki sptawnik, nad wszystkimi rzeki ławnik* (святкування припадає якраз на час весняних повеней) (NKPP, 1, 763); бр. *Пракон по снезе ступае, дарогу капае* (ЗК, 369) (очевидно, в цьому останньому прислів'ї, попри конструктивну роль угодника щодо подолання негоди, головним є все ж констатація саме останньої, тобто того, що на той час випало вже чимало снігу), *Барыс ... ляды паліць, зямлю греець, ячмень сеець* (там же, 374), *Святы Зміцер — ён на ўсіх хіцер: салады салодзіць, піва робіць, сыноў жэніць, дачок выдаець* (там же, 379);

⁷ Див.: Гурий, Самсон и Авив. — https://ru.wikipedia.org/wiki/Гурий_Самсон_и_Авив.

⁸ Див.: Айдачич Д. Спеціалізація святих у фольклорі православних християн // Вісн. Київ. ін-ту «Слов'ян. ун-т». — 2002. — Вип. 6. — С. 252–260.

фр. *Saint Jean allume les feux, et saint Pierre les éteint* (Покровская 1973, 21), *La Sainte Catherine amène la farine* (Покровская 1978, 34) (*farine* «борошно» має тут значення «сніг» і є рідкісним випадком переносного позначення природної реалії в народнокалендарних пареміях, які на загал таких позначень уникають⁹); австр. (нім.-австр. діал.) *Wächst Katharina, so trocknet Andreas* (Листова, 164). Водночас роль патрона могла бути й суто директивною: укр. *Юрій з хати всіх на поле вижене* (ПП, 391); п. *Siewna Matka już każe siać żyto zimowe* (Kolberg, 159). Нарешті, й сам угодник може стати об'єктом впливу навколишнього середовища, пор. укр. *Дмитро́ замбо́к, М'іха́йло замбо́к* (Могила, 58) (мається на увазі перший сніг) чи принаймні пасивним спостерігачем того, що там відбувається: п. *Święty Idzi gruszkę na drzewie widzi* (NKPP, 1, 793). Слід додати, що за активної ролі календарного персонажа відносно довкілля спосіб його впливу може бути незвичним, відбиваючи певне міфологічне уявлення, пор. тлумачення снігопаду як масті коня, а також як трясіння білою бородою чи кожухом, крутіння хвостом, гулянка тощо: укр. *Никола бородоу с'їє, Микола потр'єс бородоу, Пилип прийіхау на б'ілому кон'і* (219, 58) (в іконографії св. Миколая у нього неодмінно сива борідка), *Явдоха хвостом крутить — буде пізня весна* (Воропай, 1, 231) (хвіст за народною міфологією і за релігійними уявленнями (*хвостище богомерзкое*) є ознакою нечистої сили, зокрема відьом¹⁰), *баба Йаўдоха двана́дц'ать ден' гул'аіе, баба Дук'и́а трусі́ свої́ кожухи, Йеўдо́кія ма́іе двана́ц'ат' кожухі́в замочі́ти* (Могила, 79), *Йеўдо́ка мете́* (там же).

Таким чином, первісна семантична схема календарного прислів'я з геортонімом-агіонімом у ролі хронологічного маркера виявляє смислову зарядженість щодо її подальшої міфологічної (ре)інтерпретації. При цьому роль, що її відіграв сакральний денотат у структурі світської ситуації, представленої в прислів'ї, залежала від того, про які події йшлося — залежні чи незалежні від волі людини. У першому випадку паремія виражає дескриптивне значення: укр. *На Юря сховасться в жито куря* (ПП, 391), *Йак на Іва́на гремі́т, бў́дут орі́хи захму́л'єні* (порожні) (Онишкевич, 1, 292); уважалося, що блискавка палить зерня горіхів. У другому ж значення паремії є прескриптивним, указуючи на спосіб дії, що його слід дотримуватися: укр. *Догоду́й бджо́лу до Іва́на, то наряди́ть тебе, як па́на* (ПП, 392); п. *O świętym Janie koś łąki, panie* (NKPP, 1, 827). Але, як свідчать наведені вище приклади, патрон дати міг активно виступати в обох випадках. Зокрема, там, де йдеться про незалежні від втручання людини явища, що відбуваються в природному чи навіть суспільному середовищі, доказом його впливовості служать прислів'я, які мають форму звертання до святого: укр. *Ох, свята Парасковія! Дай жениха поскорія!* (Номис, 62); п. *Święty Jakubie, zamknij chmury w kadłubie* (NKPP, 1, 822) (пор. епіклези, що можуть розглядатися як петрифіковані календарні замовляння, пор.: рос. *Алексей-пролей кувшин, Святой Власий сишиби рог с зимы*¹¹). Прислів'я могло спонукати патрона і до виробничої діяльності: рос. *Фекла — дергай свеклу* (КГ, 366) (звісно, тут *Феклу* можна розуміти й виключно в сенсі обставини часу). Ця діяльність могла мати суто міфічний ха-

⁹ Пор. з думкою О. Ф. Лосева про те, що для міфологічного мислення не існує різниці між прямим і переносним значенням, а також з тезою І. Г. Франк-Каменецького, згідно з якою те, що для міфічного образу є змістом, стає для поетичного образу його (внутрішнього) формою (*Брагинская Н. В. Комментарий // Фрейденберг О. М. Миф и литература древности.*— М., 1978.— С. 556).

¹⁰ Мифы народов мира : Энциклопедия.— М., 1992.— Т. 2.— С. 625; *Гоголь Н. В. Вий* // *Гоголь Н. В. Миргород.*— М., 1985.— С. 170.

¹¹ *Єрмоленко С. С.* Із семіотичних спостережень над граматику сакральних імен у прислів'ях календарного циклу (за матеріалами зібрань В. І. Дала) // *В. И. Даль и современные филологические исследования.*— К., 2002.— С. 23–30.

раakter: бр. *Святы Анопры, радзі каноплі* (ЗК, 375), пор. також уже згадане *Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить* (Номис, 58). Таке фактитивне вживання дієслова *родити* з підметом, вираженим іменником на позначення особи чоловічої статі, можливо, є церковнослов'янізмом (пор. у Євангелії від Матвія: *Авраам роди Исаака* — Євангелие, 3); див. також ССС, 583. У ширшому плані це можна розглядати як свідчення контактів традиційно-народного та церковного (у даному випадку церковнослов'янського) мовнокультурних кодів у процесі взаємодії церковного та народного календарів. Водночас подібні випадки трактують як відображення міфологічно-поганської ментальності, конкретніше, культу плодючості. Зокрема, С. Сикіміч, коментуючи прислів'я серб. *Јелісје просо сје*, убачає в подібному граматичному контексті вияв етимологічної магії: «Етимологічна магія, спрямована на культ плодючості, реконструюється тут як праслов'янська етимологічна фігура прямооб'єктного типу (дієслово + прямий додаток). Ця етимологічна фігура пізніше ... отримала паретимологічну модифікацію шляхом *interpretatio christiana*»¹².

Прикладка-епіклеза, що її святе ім'я може набувати в народному мовленні, або ж народне наймення святого часто вказують на таку «функціональну» спеціалізацію відповідного календарного угодника (пор. Афанасьєв, 3, 634–635), напр.: укр. *Євдокія-плющиха, Антон-вихровій*; рос. *Мавра зеленые щи* (вона ж *Мавра Молочница*), *Егорий ленивая сошка* (цього дня закінчували оранку), *Лукерья-комарница*; бр. *Акуліна-грэчышніца* (ЗК, 375), *Іван Калінавік, Іван Калінік* (там же, 377). У Польщі дні свв. Панкрата, Серватія й Боніфатія, що припадали відповідно на 12–14 травня, називалися *święta Ogrodników* (NKPP, 2, 392), при цьому їхній вплив на об'єкт опіки міг бути й негативним, як це показує вже згадане прислів'я. Чимало німецьких прислів'їв та прикмет пов'язані з днем Святої Маргарити, який має назву *Margareth die Wetterfrau* (Филимонова, 128).

Таким чином, сакральний персонаж може отримувати в календарному прислів'ї різну граматичну репрезентацію, причому як на глибинному, семантико-синтаксичному, так і на поверхневому, формально-граматичному рівнях. Неодмінно виконуючи адвербіальну функцію локалізації позначуваного стану речей у часі, священне найменування може водночас реалізуватися як підмет речення, разом з позицією останнього переймаючи властиві йому синтактико-семантичні ролі, причому, як ми бачили, тут можливі різні форми осмислення і ступені вияву цієї самостійної суб'єктності, а також розподіл її між відповідною датою та календарним святом, пор. рос. *Св. Илья зажинает жниво* (ПРН, 888) чи *Студита Феодора студит по двору, Феодор Студит землю студит* (там же, 897). Такі прислів'я, як рос. *Вознесение с дождем, Илья с грозой* (НМ, 45) або *Никола Вешний с теплом, Николай Зимний с морозом* (там же, 42) є амбівалентними в цьому плані, оскільки імена в них допускають двоїсте функціонально-синтаксичне тлумачення, суто глибинно-адвербіальне або разом з цим і суб'єктне.

Як уже зазначалося, морфолого-категоріальне оформлення цього календарно-сакрального часового індикатора може відрізнятися від його відповідника в церковному календарі й навіть відступати від звичних граматичних норм. Додамо, що ця відмінність виявляється іконічно суголосною заміні церковного варіанта імені на народнорозмовний; численні приклади таких заміні наявні у вже наведених прислів'ях: *Явдоха* замість *Євдокія*, *Анка* замість *Anna*, *Kathe* замість

¹² Sikimić B. The etymological magic and the etymology of text // The Magical and Aesthetic in the Folklore of Balkan Slavs. — Belgrade, 1994. — P. 78; про таке паретимологічне тлумачення народно-календарних геортонімів див.: Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. — К., 2006. — С. 146–167.

Katherine і т. д. Узагалі явищем, характерним для народного календаря і для прислів'їв відповідної тематики, є те, що канонічна назва свята, у якій виступає, причому іноді не в синтаксично провідній позиції, ім'я того чи іншого святого, має тенденцію скорочуватися, заступаючись при цьому ідіонімом — особистим людським іменем¹³, ужитим самостійно або ж з якоюсь додатковою лексемою, пор. укр. *На Петра Вериги розбиваються криги* (Номис, 63); ідеться про день поклоніння чесним веригам апостола Петра. Існував звичай висаджувати капустяну розсаду в день третього знайдення чесної глави Предтечі й Хрестителя Господня Іоанна (там же, 29). Цей день у народі мав назву *Івана Головатого*, пор. відповідне замовляння до розсади: *Дай же, Боже, час добрий, щоб моя капуста приймалася і в головки складалася* (там же, 49) (*головата* — традиційний епітет доброї капусти — СУМ, 2, 111). Що стосується дня Усікновення Голови Пророка, Предтечі та Хрестителя Господнього Іоанна, то він називається *головосікою* (Маркевич, 64); пор. також уже згадані білоруські назви цього дня *Галавасек*, *Галаварез* (ЗК, 378). Третя неділя Великого посту називається в церковному вжиткові Хрестопоклонною, а по-народному — *Хрестям* (Воропай, 1, 246).

Свято Різдва Святого Пророка Предтечі і Хрестителя Господнього Іоанна (ЛК, 253) у польських прислів'ях виступає як «спразник святого Яна» (*Gdy deszcz w święto Jana opuści obfity, po nim kilka dni, wierz mi, nie bywa pozbyty* — Kolberg, 171) чи просто як «святий Янек» (*Jutro święty Janek, puśćmy mu wodę wianek* — там же) і навіть як «Ясь» (*Jak się Jaś rozplacze, Matka go nie utuli, to będzie płakał aż do świętej Urszuli* — NKPP, 1, 826), причому патрон цього дня виступає в них не лише (міфологічно чи принаймні метафорично) як новонароджене немовля, а й як персонаж з властивою йому функцією хрещення, правда, щодо елементів навколишнього середовища (*Już święty Jan ochrzcił wody, to da się kąpać do ochłody* (там же, 828). Ще більш віддаленим від власне релігійного змісту цього свята (але водночас і певною мірою пов'язаним з ним) є прислів'я *Gdy się Jan Chrzciel w dżdżystej kąpie wodzie, deszcze żniwom bywają wtenczas na przeszkodzie* (Kolberg, 171). В іншому польському прислів'ї день різдва св. Івана Хрестителя отримує метонімічно (проте зовсім не логічно) парафразовану назву «хрещення Яна» (яка зовсім суперечить канонічним християнським уявленням про нього, але, можливо, зумовлена опадами, які, за прислів'ям, можуть бути цього дня): *Chrzest Jana w deszczowej wodzie trzyma zbiory w przeszkodzie* (NKPP, 1, 826).

Усі ці трансформації — скорочення канонічної церковнокалендарної назви, а також заміна церковнокалендарного варіанта імені його народнорозмовною, зокрема зменшувально-пестливою, відміною (згадаймо також еліпсис слів *день*, *свято*) — виступають як (побічна, супровідна, і в цьому розумінні вторинна) іконічна ознака засвоєння елемента одного мовно-культурного коду іншим таким кодом.

Отже, реалізація геортонімів, зокрема агіонімів, у контексті народнокалендарних паремій відбувається, так би мовити, у площині між граматиною і міфологією, зазнаючи впливу чинників іманентно-мовного й екстралінгвістичного характеру.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Афанасьєв — Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян. Поэтические воззрения славян на природу. — М. ; СПб, 2002. — Т. 1–3.

¹³ Про цей термін див.: Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). — К., 1972. — С. 168–169.

- ВЛС — Великобритания : Лингвострановедчес. словарь / Укладачі А. Р. У. Рум, Л. В. Колесников, Г. А. Пасечник и др.— М., 1978.— 180 с.
- Воропай — *Воропай О.* Звичаї нашого народу.— К., 1991.— Т. 1–2.
- Грінченко — *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови.— К., 1907–1909.— Т. 1–4 (перевид. фотоспособом.— К., 1958).
- Даль — *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб. ; М., 1880 (перевид. фотоспособом.— М., 1981).— Т. 1–4.
- Евангелие — Господа нашего Иисуса Христа Святое Евангелие от Матфея, Марка, Луки и Иоанна на славянском и русском языках.— М., 1915.— 418 с.
- ЗК — Земляробчы каляндар : Абрады и звычаі.— Мінск, 1990.— 405 с.
- КГ — Круглый год. Русский земледельческий календарь.— М., 1989.— 496 с.
- Красновская — *Красновская Н. А.* Итальянцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы : Летне-осенние праздники.— М., 1978.— С. 8–19.
- Листова — *Листова Н. М.* Австрийцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы : Зимние праздники.— М., 1973.— С. 162–178.
- Маркевич — *Маркевич М. А.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян.— К., 1860 (перевид. фотоспособом, 1991).— 192 с.
- Могила — *Могила О. А.* Метеорологическая лексика украинских говоров (лексико-семантическая, ареальная и генетическая характеристика) : Дис. ... канд. филол. наук.— К., 1984.— 332 с.
- НМ — Народный месяцеслов. Пословицы, поговорки, приметы, присловья о временах года и о погоде.— М., 1992.— 128 с.
- Номис — *Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис.*— К., 1993.— 768 с.
- Онишкевич — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Т. 1–2.
- Покровская 1973 — *Покровская Л. В.* Французы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы : Зимние праздники.— М., 1973.— С. 33–52.
- Покровская 1978 — *Покровская Л. В.* Французы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы : Летне-осенние праздники.— М., 1978.— С. 20–38.
- Потебня — *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности.— Х., 1905.— 652 с.
- ПП — Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк; відп. ред. С. В. Мипанич.— К., 1989.— 480 с.
- ПРН — Пословицы русского народа : Сб. В. Даля.— М., 1958.— 992 с.
- ПЦК — Православный церковный календар.— К., 1992.— 96 с.
- ССС — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков).— М., 1999.— 842 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- Токарев — *Токарев С. А.* Приметы и гадания // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы : Ист. корни и развитие обычаев.— М., 1983.— С. 55–67.
- Успенский — *Успенский Б. А.* Филологические разыскания в области славянских древностей.— М., 1982.— 248 с.
- Филимонова — *Филимонова Т. Д.* Немцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы : Летне-осенн. праздники.— М., 1978.— С. 123–142.
- СББ — Словарь библейского богословия / Под ред. К. Леон-Дюфура и др.— К. ; М., 1998.— 1297 с.
- Kolberg — *Kolberg O.* Przysłowia.— Warszawa, 1977.— 636 s.
- NKPP — *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich.*— Warszawa, 1969–1978.— Т. 1–4.

S. S. YERMOLENKO

BETWEEN GRAMMAR AND MYTH: REALIZATION OF HEORTONYMS WITHIN FOLK CALENDAR PROVERBS

The article deals with problems of the interplay of language-internal (grammatical) and extralinguistic (related to the secondary Christian mythology) factors influencing the realization of heortonyms and agionyms within folk calendar proverbs.

Keywords: proverbs, folk calendar, heortonym, agionym, grammar, secondary Christian mythology.

ДО ПИТАННЯ ПРО МНОЖИННІСТЬ ВИРІШЕНЬ В ЕТИМОЛОГІЗУВАННІ

Статтю присвячено питанню неодиначності розв'язань в етимології. Аналіз гнізд слов'янської лексики з термічними коренями дозволяє виділити кілька різновидів такої неодиначності, зумовленої об'єктивними мовними та позамовними чинниками. Теорія і методологія компаративно-етимологічних студій мають урахувати такі випадки.

Ключові слова: етимологія, історична дериватологія, семантична реконструкція, словотвірна мотивація, внутрішня форма, паронімія, багатозначність.

В етимологічних розвідках, як і в інших наукових студіях, дослідник часом опиняється в ситуації, коли, прагнучи пояснити певний факт чи явище, виявляє, що таких пояснень може бути більше ніж одне. Зазначимо, що тут не йдеться про множинну інтерпретацію, зумовлену евристичним релятивізмом, тобто залежністю отриманих результатів від підходу, методу тощо за умов, коли лише врахування альтернативних підходів, або, за висловом Ю. М. Лотмана, стереоскопічність бачення об'єкта аналізу, може дати правильний результат. Саме цей останній варіант мав на увазі Р. Якобсон, підкреслюючи значення для лінгвістики засади доповнюваності Н. Бора¹. Тут можна згадати і протиставлення в американському дескриптивізмі «лінгвістики Божої істини» (God's truth linguistics) і «лінгвістики фокусництва» (hocus-locus linguistics): друге з цих термінопонять, незважаючи на іронічну внутрішню форму свого вираження, якраз і відображає дослідницьку парадигму, що належним чином бере до уваги реальну можливість множинної інтерпретації досліджуваних явищ². Але подібне «плюралістичне» витлумачення слід відрізнити від ситуації, коли неодиначність рішень зумовлена не відмінністю в підході до мовного матеріалу, а самим аналізованим мовним матеріалом.

Водночас тут не йдеться і про той типовий для етимолога випадок, коли він, аналізуючи кілька можливих версій походження слова, має вибрати з них якусь одну, оскільки ці версії є взаємовиключними. Тим часом згадана нами на початку статті ситуація може хибно оцінюватися власне як ситуація одиничного вибору.

У цій розвідці ми розглянемо кілька прикладів саме такого характеру, які належать до конститuentів гнізд слов'янської лексики з термічними етимонами. Усі вони ілюструють явище, яке можна назвати множинною історико-дерива-

¹ Jakobson R. Main trends in the science of language.— Oxford, 2014.— P. 30.

² Хэйн Э. Словарь американской лингвистической терминологии.— М., 1964.— С. 102–103; Yuen-Ren Chao. On the non-uniqueness of phonemic solutions of phonetic systems // Readings in linguistics. The development of descriptive linguistics in America since 1925.— New York, 1958.— P. 38–54; Joos M. (коментар) // Ibid.— P. 80.

ційною мотивацією. Водночас підґрунтя такої мотивації може бути різним. Зокрема, вона може бути пов'язаною з багатозначністю словотвірних моделей.

Варіативність ономазіологічного використання формально тотожних дериваційних моделей (тобто таких, де та сама твірна основа поєднується з тим самим афіксом) є явищем, до певної міри співвідносним із семантичною еволюцією етимона в похідних одиницях. Це явище можна окреслити як іррадіативну історико-дериваційну полісемію³. При цьому значеннєві варіанти спільної дериваційної моделі можуть існувати в одній і тій самій мові (ідіомі) або ж бути розподіленими між різними ідіомами, у межах яких відповідні слова виступають як однозначні. Історико-етимологічне тлумачення подібних випадків передбачає оцінку можливості віднесення до рівня прамови не лише реконструйованої праформи як такої, а й тих чи інших семантичних різновидів її континуантів. Так, послідовний аналіз слов'янських субстантивів з коренями термічної семантики засвідчує виразну багатозначність словотвірних структур, яка простежується насамперед на матеріалі активніших у дериваційному плані кореневих морфем. Як виразний приклад співвіднесеності однієї словотвірної структури з кількома ономазіологічними можна навести формальні моделі конституентів гнізда псл. **pekti* та значення утворених на їх підставі слів, пор.:

псл. **pečina* (укр. *печина* «перепалена глина», рос. *печина* «земля, що спеклася у грудки», «попіл з печі», «уступ на дні річки», «випалене місце в степу», п. *peczyna* «жила солі», *pieczyna* «кількість випічки за один раз», схв. *pečina* «печера»); псл. **pečakъ* (укр. діал. *печак* «печений качан кукурудзи», бр. діал. *печак* «фундамент печі», ч. *pesak* «пічник», схв. *resak* «хліб, усе печене в печі», слн. *pešek* «різновид лежанки»); псл. **pečenъka* (укр. *печінка* «ієсиг», рос. діал. *печёнка* «сковорідка», п. діал. *pieczonka* «печена картопля», слц. *pečienka* «смажене м'ясо», влуж. *prječenka* «печені, сушені фрукти», слн. *pečenka* «гриб рижик»); псл. **pečišče* (укр. *печище* «випалене місце», «дно печі», рос. діал. *печище* «скупчення каменів», ч. *pecišťe* «внутрішній простір печі»); псл. **pečenica* (рос. діал. *печеница* «печена ріпа», «синяк», болг. діал. *печеница* «печене ягня», слн. *pečenica* «смажена ковбаса»); псл. **pekъnica* / **pečъnica* (укр. діал. *пекниця* «ковбаса», схв. *pehница* «хлібна, плавильна піч», капгуб. *p'ecnica* «повна, огрядна жінка», слн. *pečnica* «кахля») тощо, а також численні міжмовні омонімічні утворення, зокрема укр. діал. *припек* «припічок», схв. *припек* «спека»; укр. діал. *пекарка* «жінка-пекар», п. діал. *piekarka* «велика посудина для розведення тіста» та ч. діал. *pekarka* «шампінйон»; укр. діал. *упека* «скеля» і схв. *упека* «спека»; укр. *опіка* «турбота», болг. *опека* «щегла» та ін.

Ці приклади дають підставу локалізувати множинну мотивацію твірних основ з первинним значенням «горіти, пекти, кипіти» ще на праслов'янському рівні⁴.

Неодиничність етимологічної інтерпретації формально-дериваційної структури іноді пов'язана з тим, що внутрішня форма може дозволяти (і, відповідно, відображати) різне осмислення того самого денотата похідної одиниці завдяки тому, що цю останню можна співвіднести водночас з кількома твірними одиницями. Дериваційно-семантичний розвиток таких одиниць виявляється ніби сфокусованим в одній точці.

Загальноприйнятою в компаративній лінгвистическій є реконструкція (Ф. Міклошичем, Е. Бернекером та ін.) іменника псл. **korpъ* на підставі низки слов'янських лексем, що позначають рослину *Anethum graveolens* L. (кріп пахучий). Ця субстантивна праформа належить до історико-етимологічного макрогнізда з термічними коренями псл. **kur-* / **kvar-* / **kop-*, у його межах — до гнізда псл. **korpъ*, а у складі останнього — до мікрогнізда псл. **korpъ*.

³ Про семантичну іррадіацію як модель смислового розвитку див.: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1969. — С. 185.

⁴ Див. докладніше: Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. — К., 2003. — С. 384—421.

Ономазіологічною ознакою, яка утворює внутрішню форму цих слів, є «запах диму».

Як належні до цього мікрогнізда ми розглядаємо й позначення рослини *Urtica*, що виводяться з псл. **kopriva*: цсл. *коприва*, друс. *кропива*, *крапива*, укр. *кропива*, діал. *краніва*, *кропи'ва*, діал. *покрива*, *покрівка* (з польської), рос. *кранива*, діал. *краниво*, *кранивъ*, бр. *краніва*, стп. (pluralia tantum) *koperwy*, п. діал. *korzywa*, п. *porczywa*, кашуб. *kiepřawa*, *k'ópřawa*, *kopřewa*, *kopřěvé*, *kopřěvica*, ч. *kopřiva*, слц. *koprivka*, діал. *koprvá*, влуж. *kopřiwa*, нлуж. *kopšiwa*, болг. *коприва*, діал. *копривъ*, *покрива*, мак. *коприва*, схв. *коприва*, *копрва*, діал. *куприва*, слн. *kopriva*, *kropiva*.

Гіпотеза про походність псл. **kopriva* (з ад'єктивним суфіксом *-iv-*) від псл. **kopръ* (як назви пахучої рослини) була висунута ще Ф. Міклошичем (Miklosich, 129)⁵, пізніше цю думку підтримав А. Брюкнер (Brückner, 428). У наш час вона розглядається як найвірогідніша в «Етимологічному словнику слов'янських мов» (ЕССЯ, XI, 25–26), де спеціально відзначено важкий запах як властивість, що притаманна різним видам кропиви, у тому числі й тим, що не жалять. На польському та до певної міри болгарському ґрунті відбулася метате́за кореневих приголосних, результатом якої стала така форма кореневої морфеми, що допускає перерозклад у вигляді префікса *po-* та кореня *kr-* (< *kryti*); у польській мові цей процес, за ономастичними даними, відбувався протягом XIV—XVIII ст., розпочавшись у західній Великопольщі й охопивши собою практично весь польськомовний ареал (Bańkowski, I, 795).

Водночас інша гіпотеза пов'язує назву цієї рослини з дієсловом псл. **kropiti*, до якого також належать і слова типу укр. *окріп* «кипляча або дуже гаряча вода» і *кранати* (ЕСУМ, IV, 73). В. Махек, обстоюючи цю гіпотезу, обґрунтовував її тим, що коли кропиви разом з іншими харчовими додатками давали на годівлю худобі в холодну пору року, то її попередньо ошпарювали (*кропили*) *окропом* (у голодні часи юшку з кропиви вживали й люди). Таким чином, кропива є рослиною, що піддається відповідній термічній обробці. Дещо іншу інтерпретацію зв'язку фітоніма укр. *кропива* з *кропити* запропонувала В. А. Меркулова, яка порівнює пекуче відчуття від кропиви з болем, що його спричиняє *окріп*, падаючи різкими краплями⁶. Версії Махека і Меркулової підтримуються в «Етимологічному словнику української мови» (ЕСУМ, III, 103). У цілому приймаючи давнішу етимологію Ф. Міклошича, ми визнаємо, що у світлі наведених лінгвістичних та історико-культурних міркувань припущення про вплив слів на зразок *кропити* та *окріп* є цілком вірогідним, водночас воно не відкидає більш ранньої версії. Таким чином, в історії виникнення та еволюції проаналізованих назв кропиви спостерігаються взаємовпливи кількох мовних одиниць, які, з одного боку, мають фонетичну подібність (к-р-г, к-г-р), а з другого, — передають неоднакові мотиваційні ознаки, здатні, проте, забезпечувати номінацію того самого денотата. Можна твердити, що псл. **kopriva* / *kropiva* завдяки своїм цілком реальним внутрішньосистемним лексико-семантичним й асоціативним зв'язкам та відношенням, а також завдяки властивостям свого денотата виявляють множинну мовну та екстралінгвістичну вмотивованість і, відповідно, потребують такої історико-етимологічної оцінки, яка б відбивала цей «плюралізм» факторів.

⁵ Список скорочень див. у кінці статті.

⁶ Меркулова В. А. Народные названия болезней. I. // Этимология 1967.— М., 1969.— С. 113–114.

Порівнюючи ці назви кропиви з тими її номінаціями, які мотивуються дієслівними коренями зі значенням горіння, паління (укр. *жигучка*, рос. *жсгуха*, бр. *джгучка*, *жижжа*, п. *żagwica*, ч. діал. *žaroš*, схв. *жагачица*, *paljika*, *жарига*, слн. *žigavica*, *žarnica* тощо), зауважимо, що якщо слова на зразок укр. *кропива* етимологічно пов'язуються з термічним коренем **kor-*, то їхня екстралінгвістична мотивація ніяк не пов'язана із впливом високої температури. Натомість саме таке, високотемпературне, тлумачення отримує внутрішня форма цих позначень у тому випадку, коли вони зіставляються з «нетермічним» дієсловом псл. **kropiti*.

Повертаючись до етимологій псл. **kopřiva*, згадаємо й думку авторів «Етимологічного словника білоруської мови» щодо позаслов'янської генези цього слова, яке, на їхній погляд, узагалі не має надійної версії походження. Виходячи з подібності словотвірної будови, вони припускають як можливе відповідне джерело слов'янських лексем іт. **kapr-iva*, коренева частина якої зводиться до лат. *capra* «коза». У такому разі бр. *краніва* — це «козина трава», пор. бр. *казіна* «дика трава, неплодуча заболочена лука, де росте дуже жорстка дика трава (бур'ян)» або в іншій мотивації — «ядуча трава» (ЭСБМ, V, 111—112).

Серед похідних розглянутих лексем варто навести стч. *kopřivčě*, *kopřives*, *kopřivčic*, ч. *kopřivník*, п. *koprzywnik*, *pokrzywnik* (Machek, 275), які позначають позашлюбну дитину, байстря; до цього списку додамо також бр. діал. *краніўнік* «т. с.». За В. Махеком, кропива була вживана свого часу як корм для гусят і через це з нею спеціально не боролися, тому її хаші ставали притулком для закоханих, звідки й наведені назви (пор. іменник з аналогічними внутрішньою формою та значенням п. *žegawnik* < п. *žegawka* «кропива»). Натомість укр. діал. гуц. *копирдан* «позашлюбна дитина», незважаючи на його часткову фонетичну подібність до наведених лексем з тим самим значенням, слід, очевидно, зіставляти насамперед з укр. діал. *копил* «незаконнонароджена дитина, байстрюк; виродок» та його суфіксальними різновидами, зареєстрованими, зокрема, у тому самому ареалі (такими, як укр. діал. *копилюк*, *копилиць*, *копиляк*, *копиля*). Останні лексеми подає «Лексичний атлас гуцульських говірок» за редакцією Януша Рігера (Rieger, 61). Згідно з «Етимологічним словником української мови», ці слова разом із схв. *копиле* «байстрюк», болг. *копеле* «т. с.», болг., мак. *копиле* «т. с.» походять від псл. **kopilь*, що у свою чергу становить субстратне слово дако-фракійського походження, можливо, запозичене зі старих румунських чи албанських говірок, пор. рум. *copil* «дитина, хлопчик», діал. «позашлюбна дитина», алб. *kopil* «т. с.; слуга» тощо (ЕСУМ, II, 567). Натомість в «Етимологічному словнику слов'янських мов» за ред. О. М. Трубацова південнослов'янські лексеми зі значенням «позашлюбна дитина» пов'язуються з омонімічним коренем псл. **kor-* (як у псл. **kopati*) з мотивацією «зайвий і, отже, непотрібний пагін», а через нього з рос. *копыл* «стояк, підпора», укр. *копил* «шевська колодка; підпори між корпусом і полозами саней» (ЭССЯ, XI, 32—33).

Розглядаючи термічний корінь псл. **krop-*, варіант псл. **kor-*, зазначимо, що іншим семантичним розрядом похідних із ним є назви птахів, такі як укр. *кропив'янка* «славка *Sylvia*», діал. *покропивник* «т. с.», *підкропивник* «*Sylvia communis*», рос. *кранивник* «*Motacilla troglodytes*», умотивовані назвою згаданого вище фітоніма. Деякі з цих орнітонімів демонструють, з одного боку, формально-дериваційну тотожність з однокореновими з ними назвами позашлюбної дитини, а з другого, — ономасіологічну відмінність від них.

Таким чином, множинність етимологічних розв'язань може бути відображенням не лише «конкурентних» версій походження слова, а й реальних ознак етимологізованих лексем і позначуваних ними об'єктів і явищ дійсності. У прикладі з назвами кропиви однозначне рішення суперечить самій природі аналізованого мовного матеріалу, оскільки тут є підстави припускати семантичну взаємодію паронімічно близьких коренів як один з чинників формування відповідних лексем. У подібних випадках похідне слово можна і треба одночасно пов'язувати більш ніж з однією твірною основою.

Ця проблема докладно висвітлювалася на матеріалі слов'янської термічної лексики в одній з наших попередніх розвідок⁷, через це обмежимося кількома відсутніми в ній прикладами. Це можуть бути лексеми, які, на нашу думку, засвідчують співвіднесеність і з псл. **kopati* «копати» і псл. **korpъ* «кіптява», яке належить до гнізда псл. **kypěti* «кипіти». А Брюкнер пов'язував польський континуант згаданого праслов'янського субстантива *kopeč* з іменниками п. *korpo*, *koplina*, *korpiā* «земля, не покрита снігом (сніг уже розтанув на підвищеному місці)», згадуючи в цьому ж контексті схв. та слн. *kopn(i)eti* «танути (про сніг)» (Brückner, 256; див. також: Bern., I, 566). Пізніше аналогічну думку висловив і В. Махек щодо ч. *korpo*, *kopná zem*, діал. *koranica*, *koplinka* (< *-ninka*), а також слц. *kopnú*, *kor(ne)lina*, *kopniet'*, укр. *кіпно* тощо, підкреслюючи, що компонент «відсутність снігу» в семантиці чеських слів пов'язується з дією тепла (на осонні, на підвищених місцях, біля теплих джерел, навесні) й зіставляючи наведені лексеми у плані їх походження зі слн. *korěti* «пріти (про борошно, хліб, сіно, збіжжя)» та *kopiti se* «пріти, паритися (про сіно)». Він реконструює субстантив псл. **korpъno*, який у свою чергу виводиться ним з іє. **kor-* / **kъor-* «пара, дим», звідки й лит. *kvāpas*, лат. *vapor*, гр. *καπνός* (Machek, 275). Таким чином, на думку цього вченого, ч. *korpo* — це випарене місце, де сніг «випарувався». До списку наведених вище лексем можна також додати укр. діал. *копінь* «земля без снігу; місце, де сніг не вкриває землю і є грудки замерзлої землі» (Он., I, 376), *кіпний* (*кіпна дорога* «брудна від розталого снігу» — Грінч., II, 245), *копний* «не їдженний після снігопаду (про шлях)» (СУМ, IV, 273), *кіпніти* «танути» (Грінч., там же), кашуб. *k*orńo* «місце без снігу; безсніжна пора взимку», болг. діал. *копно* (*място*) «земля, де зійшов сніг», мак. *копно* «т. с.; суходіл, земля», схв. *кõпно* «континент, земля», слн. *kõрно* «т. с.; безсніжна місцевість», *kõrep* «безсніжний» (ЕСУМ, II, 569; ЭССЯ, XI, 42-44); пор. також подібне образне переосмислення лексеми зі значенням горіння в авторському слововживанні Б. Пастернака: «...Снега землею прожжены...». Автори «Етимологічного словника української мови», реконструюючи псл. **koreнь*, **korpъ* як деривати прикметника псл. **korpъ* «який годиться для копання» від дієслова псл. **kopati* «копати», усе ж не відкидають припущення про зв'язок цих слів із псл. **korpъ* «кіптява», вважаючи його менш імовірним. На наш погляд, ці слова, у семантичній структурі яких наявний компонент «зіпрілість, випаруваність як наслідок дії тепла», слід розглядати як випадок, щодо якого припустима множинна етимологічна інтерпретація, зумовлена, з одного боку, процесами контактування двох близькозвучних гнізд, а з другого, — можливістю одночасного представлення м'якої розкислої землі, з якої зійшов сніг, і як розіпрілої, і як розкопаної.

⁷ Черниш Т. О. Роль паронімії у розвитку семантичної структури слов'янських історико-етимологічних гнізд із термічними коренями // Акцентологія, етимологія, семантика : Зб. праць на пошану акад. В. Г. Скляренка. — К., 2012. — С. 326–348; Варбот Ж. Ж. Морфо-семантическое поле лексемы в этимологическом словаре и возможности его реконструкции // Изв. Рос. Акад. наук : Сер. лит. и яз. — 1995. — Т. 54. № 4. — С. 62–63.

Зближення генетично відмінних лексем, зумовлене подібністю, може бути наслідком фонетичного розподібнення пов'язаних за своїм походженням одиниць. Прикладом такого розриву первинних етимологічних зв'язків і ототожнення на підставі вторинно набутого вигляду з одиницями іншої генези (але водночас і семантично спорідненими) можуть бути наслідки метатези на зразок іє. **pek** > лит. *kėpti* «пекти», пор. укр. діал. *копка* «невелика заглибина або ніша, куди загортають жар». А. П. Непокупний уважав за можливе пов'язувати її і з укр. *копати* (пор. також іншу назву цієї ж реалії: укр. діал. *ямка*), і зі щойно згаданою метатезою, яка ніби переносить цей корінь з одного, термічного, гнізда в інше (ЕСУМ, II, 569).

На континуантах псл. **kypėti* в цього дієслова, крім значення «кипіти», реконструюється і лексико-семантичний варіант «текти, виливатися». Автори «Етимологічного словника білоруської мови», вказуючи на властиве старослов'янському та верхньолужицькому продовженням цього дієслова значення «витікати» та зіставляючи його з лит. *kūrėti*, роблять висновок про те, що цей семантичний варіант становить балто-слов'янську інновацію (ЭСБМ, V, 36). Ареал поширення цього варіанта серед продовжень **kypėti* є значно більшим і включає також похідні префіксальні вербативи, пор., зокрема, п. *kīpiec* «сходити, стікати кров'ю; ставати червоним від крові», напр.: «gana... a w niej krew czarna kipi jak we zdroju» (SW, II, 340). Слід зауважити, що українське дієслово *закупати*, *закупити* (наприклад, у виразі *закупилый кров'ю*) передає прямо протилежне значення «загусати, спікатися (про кров)» (СУМ, III, 143) і в такий спосіб виявляє семантичний розвиток, властивий утворенням від кореня псл. **pek-*.

Крім цього, лексико-семантичний варіант п. *kīpiec* «витікати» може виступати в образному значенні, напр.: «Brodząc w płomieniach naturcji, wykupiałej na ścieżki, przystanęła u płotu dziewczyna» (В. Жукровський); пор. також у польському перекладі роману Р. Чендлера «Farewell, my lovely»: «Z kieszonki na piersiach kipiła mu chusteczka...» (в оригіналі — англ. *cascaded*). Згадане вище значення «витікати, виливатися» мають і влуж. *překipječ* «виливатися, переливатися через вінця» (Zeman, 349), *kipič* «витікати, гноїтися (про мокрі рани, виразки)» (там же, 154), ч. *kypėti* «швидко текти, розливатися (про річку)» (напр.: «rozvodněny potok hučel, kypěl ve tmach» — Trávník, 808), діал. «сочитися» (напр.: «med kype z voščin» («мед сочиться зі стільників» — Machek, 314—315), *překypěla misa* «переповнена миска» (Trávník, 808), схв. *kupetu* (рідк.) «текти, витікати (про кров); переливатися через вінця посуду» (РСКНІ, XI, 483—484), слн. *kīpėti* «текти, спливати; капати (про свічку)» (БЕР, II, 377—378), а також друс. *кыпѣти* «текти, витікати, виливатися; переливатися через вінця» (напр.: «... (бочку) кыпящу вънъ масломъ деревянымъ» — СлРЯ XI—XVII, VII, 131), друс. *възкыпѣти* «вилитися (про вулкан?)» (СДЯ, II, 74—75) і строс. *кыпѣти* «бурхливо, пінячись, високо піднімаючись, витікати; бити ключем» (напр.: «Изь земли ключъ кыпитъ» — СлРЯ XI—XVII, там же). Як зазначає П. Флоренський у своєму стислому нарисі семантичної структури гнізда *kip-* у російській мові, у рукописному Євангелії XIII ст. фрагмент «πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον» (Іоанна, розд. 4, ст. 14) перекладено як «источник воды, кипяща в живот вечный» (пізніше цей уривок став передаватися церковнослов'янською мовою як: «Источникомъ воды текущєи въ жизнь вѣчною»⁸). При цьому гр. *ἀλλομαι* означає власне «стрибати, підстрибувати, скакати; кидатися» (Дворецкий, I, 84), що, на

⁸ Господа нашего Иисуса Христа Святое Евангелие от Матвея, Марка, Луки и Иоанна на славянском и русском языках. — М., 1915. — 418 с.

думку П. Флоренського, свідчить про домінування в первісній семантиці цього дієслова образу не кипіння, а швидкого і спрямованого руху догори, стрибання⁹.

У свою чергу В. Махек зауважує, що подібне значення «витікати, розливатися (щодо густих і не нагрітих рідких субстанцій)» властиве ч. діал. лясък. *kupati* та його префіксальним похідним *rozkupat*, *ukupat*, *vykupat*, пор. *rozkupat omáčku po stole* «розлити соус по столі» або *kaša ukupuje z misky* «каша виливається з миски», *kabat zakupyany* «піджак залитий (закапаний)» (Machek, 314—315). Зазначені дієслова із суфіксальним *-at(i)* чеський етимолог був схильний розглядати як результат контамінації матеріально подібних, хоча генетично і не тотожних дієслівних лексем ч. *kypěti* «кипіти» та *kapati* «капати», що, на нашу думку, є цілком прийнятною гіпотезою.

Наступний приклад ілюструє ситуацію, у якій опиняється етимолог тоді, коли реалія, позначувана твірною одиницею, є багатоаспектною і через це семантика такої твірної одиниці, виступаючи в ролі мотиваційної внутрішньої форми похідних, може витлумачуватися теж по-різному, часом несподівано, ба навіть суперечливо. Так, характер формально-дериваційного зв'язку псл. **kypřь* і його континуантів з твірним дієсловом псл. **kypěti* видається достатньо ясным, натомість питання про семантичну співвіднесеність між праслов'янським ад'ективом та історично засвідченими прикметниками на зразок укр. *кипрый*, а отже, і про первісне значення **kypřь* та його пов'язання із семантикою **kypěti*, є набагато складнішим¹⁰. У плані семантичної рефлексії континуанти праслов'янського прикметника виявляють чимало рис індивідуальної специфіки, хоча, з іншого боку, серед них можна все ж простежити кілька загальних напрямків смислового розвитку, які в цілому демонструють зв'язок з тими чи іншими арéалами поширення відповідних лексем.

Одним з цих загальних напрямків є вираження ознаки «пухкий, м'який, пишаний» щодо характеристики тіста: ч. *kyprý* (*kypré těsto* «пухке тісто», *kyprá bábovka* «пухкий кекс» — Gebauer, I, 195) та слц. *kyprý* (*kypré cesto* «пухке тісто» — СлРС, 171). Цей лексико-семантичний варіант виявляє прозору похідність від значення псл. **kypěti*, серед змістових ознак якого нами реконструюються такі, зокрема, як «збільшуватися в обсязі, переливатися через вінця посуду», метонімічно (за схемою «процес» → «наслідок») пов'язані з позначенням процесу кипіння¹¹. З іншого боку, рос. діал. *киприяны* окреслює таке тісто, яке, навпаки, погано підійшло, не виросло (СРНГ, XIII, 217). У випадку, якщо ця лексема також генетично співвідноситься з псл. **kypřь*, поява антонімічних похідних, строго кажучи, не мала характеру енантіосемічної філіації тотожного твірного значення, адже безпосередні продовження псл. **kypěti* виявляють серед своїх лексико-семантичних варіантів і такі, в основі яких лежить інший наслідок кипіння, а саме ущільнення відповідної речовини. Пор. рос. *скипеться*, яке В. І. Даль тлумачить як «твердетъ кипением» (Даль, IV, 196) і яке може позначати, крім цього, згортання крові, а також рос. діал. *кипеть* «про воду в річці, що взимку у великий мороз, витікаючи з ополонки, одразу ж замерзає», наприклад, *речка кипит*, безос. *сколько накопело* (СРНГ, XIII, 215).

⁹ Флоренский П. А. У водоразделов мысли. — М., 1990. — С. 247.

¹⁰ Черниш Т. О. До питання про структуру історико-етимологічного гнізда псл. **kypřь*: псл. **kypřь*(ъ) та його континуанти у слов'янських мовах // Мовні і концептуальні картини світу. — 2002. — № 6. Кн. 2. — С. 284–288.

¹¹ Черниш Т. О. «Рух» і «тепло»: до семантичної реконструкції псл. **kypěti* // Мова і культура. — 2001. — Вип. 3. Т. 3. — С. 241–246.

Похідними від лексем на позначення м'якості, пухкості тіста, що було належним чином замішане й добре підійшло, можна, на нашу думку, розглядати такі лексико-семантичні варіанти, як ч. *kyprý* «вигладжений, незім'ятий», а також «округлий» (Bartoš, 174) та слц. *kyprý* «пухкий (про землю); легкий, крихкий, сипкий (про сніг)» (SSJ, II, 178) і укр. діал. *кипрый* «пухкий (про землю)» (ЕСУМ, II, 434), *кінрий* «пухкий» (Он., I, 353). Іншою ознакою доброго тіста є, як відомо, його пористість. Відповідна ознака «губчатий, пористий, ніздрястий» реалізується у вигляді значень ст.сл. *кыррь* (*Язычнаа ж(е) плот(ь) есть кыпра акн гъба* «тканина ж языка є пористою, як гриб» — Miklosich LP, 328), друс. *кыррь* (СлРЯ XI—XVII, VII, 132), р.-цсл. *кыррый* (Miklosich, 158), а також і в зафіксованому Й. О. Дзензелевським похідному субстантиві укр. діал. *кипрях* «сир із великими порами»¹².

Якщо згадана вище опозиція антонімічних значень «пухкий, м'який» — «глевкий, непечений» протиставляє групу переважно західнослов'янських та західноукраїнських відповідників одиничному російському регіоналізмові, то серед семантичних рефлексів псл. **kyprъ* можна знайти й інше антонімічне співвідношення, яке є ареально диференційованим уже на протилежній просторовій осі, охоплюючи, з одного боку, західнослов'янські, а з другого, — південнослов'янські лексеми. Перша з цих груп представлена влуж. *kipyru* «слабкий, виснажений, хворобливий, тендітний» (Zeman, 154; Pfuhl, 250), нлуж. *kipyru* «старий і слабкий; покалічений» (Мука, I, 59), нлуж. *kypa weč* «стара непотрібна річ» (там же) та влуж. *kypre drjewo* «ламке дерево» (Jakubaš, 138), а друга — болг. *кипръ* «гарний, добре вбраний» (БГРС, 258), діал. *кипръ* «гарний, святковий» (БЕР, II, 377), *кипар* «гарний, ошатний» (там же), мак. *кипар* «гарний» (ЭССЯ, XIII, 267). Можна припустити, що в основі цих протилежних за своєю оцінкою конотацією похідних значень також лежать семантичні ознаки, пов'язані з тістом. У випадку південнослов'янських слів це порівняння з пухкістю, свіжістю, можливо, і теплом випічки (пор. уживання такого прикметника, як укр. *пухкий* і щодо виробів з тіста, і як окреслення здорового тіла, зокрема жіночого). І навпаки, в основі семантичного розвитку, засвідченого лужицькими лексемами, імовірно, лежали асоціації з драглистістю й липкістю сирого тіста, що могли бути засобом передачі брезкості та в'ялості людського обличчя й тіла.

У той же час не можна не зазначити, що обидва ареали засвідчують і прямо протилежні випадки, такі як влуж. *kipyru* «вільний, великий, широкий» (Jakubaš, 138), з одного боку, і схв. заст. рідк. *kypa* «стара баба (як лайка)» (ЭССЯ, XIII, 267) та болг. діал. *кипръ* «неповоротка, незграбна людина» (СРНГ, XIII, 217), — з другого. Можливо, є підстави розглядати ці останні і як наслідок іронічного слововживання; що ж до верхньолужицького прикладу, то він, очевидно, є ще однією видозміною вихідної семантики псл. **kyprъ* «розбухлий (про тісто)». Іншу видозміну цього ж значення представляє ч. *kyprý* «масний, жирний» (Gebauer, I, 195) (липкість і лискучість пухкого сирого тіста можна, очевидно, сприймати ще й у такому розумінні). Застаріле (з XIV ст.) переносне значення цієї лексеми «палкий, буйний, щирий, відданий, свіжий, жвавий» (там же) знаходить собі відповідник у бр. діал. *кінр* «некастрований кабан», яке зіставляють також з болг. *кипръ се* «надиматися, напинатися» (ЭСБМ, V, 36).

Насамкінець згадаємо укр. діал. *завиритися* «розгніватися, розсердитися, надутися» і співвідносні з ним слов'янські лексеми, що їх автори «Етимологіч-

¹² Дзензелевский Й. А. Названия молочных продуктов овцеводства в закарпатских украинских говорах // Територіальні діалекти і власні назви. — К., 1965. — С. 92.

ного словника української мови» виводять із псл. *viriti*, але їхні ширші генетичні зв'язки оцінюють як не зовсім ясні, водночас указуючи на похідність від псл. *virь* «вир» («термічне» гніздо з етимомом псл. **vьr-* «тексти, бурхати, кипіти») (ЕСУМ, II, 217—218). Наведені тут же покликання на інші статті в цьому словнику (*віритися, закавірити*) з подальшими посиланнями ставлять цю етимологічну версію в один ряд з іншими, гіпотетично орієнтованими вже на інші фонетично і семантично подібні давні корені. Ці множинні посилання і обережність пропонування авторами рішень зайвий раз свідчать про те, що ми тут маємо справу із ситуацією, яка не допускає ані однозначного генетичного отожднення, ані жорсткого розмежування.

Розглянуті випадки, які належать до історико-дериваційної площини мови і зумовлюють неединичність генетичних тлумачень в етимологічних студіях, мають неодмінно враховуватися в теорії і методології етимологізування, надто ж за умов посиленої уваги компаративістів до лексики і семантики й опрацювання ними проблематики діакронічної лексикології як окремої дисципліни порівняльно-історичного циклу, коли розширення діапазону компаративної славістики за рахунок завдань, пов'язаних із семантичною реконструкцією, вимагає подальшого опрацювання й удосконалення апарату, який застосовується в історико-етимологічних студіях.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БЕР	— Български етимологичен речник.— София, 1971–2011.— Т. 1–7.
БРС	— Беларуская-рускі слоўнік / Пад рэд. К. Крапівы.— М., 1962.— 1048 с.
Грінч.	— Грінченко Б. Д. Словарь української мови.— К., 1907–1909 (перевид. фотоспособом.— К., 1958).— Т. 1–4.
Даль	— Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб.; М., 1880 (перевид. фотоспособом.— М., 1981).— Т. 1–4.
Дворецкий	— Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь.— М., 1958.— Т. 1–2.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. Ред О. С. Мельничук.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Мука	— Мука Э. Словарь нижнелужицкого языка и его наречий.— Бауцен, 1928.— Т. 1–2/3.
Он.	— Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Т. 1–2.
РСКНЈ	— Речник српскохрватског књижевног и народног језика.— Београд, 1959–1978.— Књ. 1–11.
СДЯ	— Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов.— М., 1989.— Т. 2.— 494 с.
СлРС	— Коллар Д. и др. Словацко-русский словарь.— М., 1975.— 768 с.
СлРЯ XI–XVII	— Словарь русского языка XI–XVII вв.— М., 1975–2008.— Вып. 1–28.
СРНГ	— Словарь русских народных говоров.— Ленинград; СПб., 1961–2016.— Вып. 1–49.
СУМ	— Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
ЭСБМ	— Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1978–2006.— Т. 1–11.
ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд.— М., 1974–2016.— Вып. 1–40.
Bańkowski	— Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego.— Warszawa, 2000.— Т. 1–2.
Bartoš	— Bartoš F. Dialektický slovník moravský.— Praha, 1906 (Archiv pro lexikografii a dialektologii, č. 6).— 566 s.
Brückner	— Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1974.— 805 s.
Gebauer	— Gebauer J. Slovník staročeský.— Praha, 1903–1913.— D. 1–2.
Gluhak	— Gluhak A. Hrvatski etimološki rječnik.— Zagreb, 1993.— 832 s.
Jakubaš	— Jakubaš F. Hornjoserbsko-němski słownik.— Budyšin, 1954.— 543 s.
Machek	— Machek V. Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1968.— 866 s.

- Miklosich — *Miklosich Fr.* Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.— Wien, 1886.— 547 s.
- Miklosich LP — *Miklosich Fr.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.— Vindobonae, 1862–1865.— 1171 p.
- Pfuhl — *Pfuhl Dr.* Łużiski serbski słownik.— Budyšin, 1866.— 1210 s.
- Rieger — *A Lexical Atlas of the Hutsul dialects of the Ukrainian language* / Ed. by J. Rieger.— Warszawa, 1996.— 390 p.
- SW — *Słownik języka polskiego* / Ułoż. pod red. J. Karłowicza et al.— Warszawa, 1900—1927 (wyd. fotoofs.— Warszawa, 1952).— T. 1—8.
- Trávn. — *Trávníček Fr.* Slovník jazyka českého.— Praha, 1952.— 1800 s.
- Zeman — *Zeman A.* Słownik górnolужицьko-polski.— Warszawa, 1967.— 678 s.

T. O. CHERNYSH

THE PROBLEM OF PLURALITY OF SOLUTIONS IN ETYMOLOGICAL RESEARCH

The article focuses on the problem of non-uniqueness of etymological solutions. The author establishes, with reference to Slavic word families with «thermal» roots, several types of etymological ambivalence caused by objective intra- and extralinguistic factors, and argues that the theory and methodology of comparative and etymological research should recognize the necessity of plural solutions in such cases.

Keywords: etymology, historical derivatology, semantic reconstruction, derivational motivation, inner form, paronymy, polysemy.

ПРАГМАТИЧНЕ ВАРПОВАННЯ В ДИСКУРСІ: ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Статтю присвячено дискурсивному і прагмалінгвістичному аналізу щоденника українського літературознавця Сергія Єфремова 1923–1929 рр. На матеріалі повного корпусу щоденникових записів висвітлюються особливості текстотворення, пов'язані з лексико-синтаксичною реалізацією комунікативно-прагматичних ролей суб'єкта щоденникової діяльності. Розглянуто вплив позамовних чинників на семантику щоденникових записів та номінативний вибір у них, у межах лінгвопрагматичного аналізу показано характер реалізації в тексті щоденника фактора адресата.

Ключові слова: дискурс щоденника, прагматика тексту, фактор адресата, Сергій Єфремов.

Об'єктом розгляду в статті є щоденник Сергія Олександровича Єфремова, записи в якому відбивають період 1923–1929 років¹, до якого ми звертаємося з метою прагмалінгвістичного аналізу, що передбачає виявлення специфіки текстотворення в ньому, визначення основних інтенцій автора та висвітлення впливу екстралінгвістичних чинників на семантику і лексико-синтаксичні особливості щоденникових записів.

Дискурс щоденника та його вивчення в межах прагмалінгвістичних студій: загальні зауваження. Дискурс щоденника, його тексти та мовленнєва діяльність, у результаті якої вони створюються, і досі рідко опиняються у фокусі уваги лінгвістів. Можливо, це пов'язано з тим, що найвагомішою прагмалінгвістичною ознакою дискурсу щоденника, яка вирізняє його серед дискурсів інших типів, є нейтралізація «фактора адресата»². Маємо на увазі те, що в межах мовленнєвої діяльності, яка здійснюється при створенні щоденникових записів, суб'єкт і адресат тотожні, а сама діяльність реалізується як автокомунікація³. Адресація в цьому разі перетворюється на автоадресацію, і в процесі створення

¹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — 848 с.

² Арутюнова Н. Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР : Сер. лит. и яз. — 1981. — Т. 40. № 4. — С. 356–367.

³ Див.: Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1973. — Вып. 6. — С. 227–243. У цій фундаментальній праці вперше запропоновано поняття автокомунікації, або комунікації в системі «Я–Я», та подано характеристику тих інформаційних та семіотичних явищ, які її супроводжують. «Це всі випадки, коли людина звертається до себе самої, зокрема, ті щоденникові записи, які робляться не з метою запам'ятовування певних відомостей, а саме з метою, наприклад, з'ясування внутрішнього стану того, хто пише, з'ясування, якого без записування не відбувається».

записів відбувається текстуалізація внутрішнього мовлення комунікативного суб'єкта⁴. Саме ця обставина впливає на характер цього процесу в щоденникових записах, які часто відзначаються семантичною редукованістю, стислістю, неінформативністю, а в аспекті лексико-синтаксичної організації відтворюють структури так званого рваного синтаксису, номінативні речення, які здатні виконувати комунікативну функцію лише в межах автокомунікації⁵, напр.: «Генеральная. Неудача Франчески. Спал. Обед и вечер у Богомолец. Страшная, безумная усталость» (запис 10 березня 1888 р. зі щоденника П. І. Чайковського)⁶.

Лінгвістичне вивчення дискурсу щоденника з позицій лінгвопрагматики передбачає різні підходи, серед яких: 1) моделювання щоденникової діяльності як одного з різновидів мовленнєвої діяльності, 2) виділення типових випадків ведення щоденника та основних прагматистичних тенденцій, що характеризують щоденникове текстотворення, 3) опис і характеристика окремих текстових документів у єдності мовних, психолінгвістичних, культурних, екстралінгвістичних обставин, які зумовили цей різновид мовленнєвої діяльності, супроводжували його на певних етапах та впливали на нього.

Один з напрямів моделювання щоденникової діяльності пов'язаний з ідеєю розшарування (в інших термінах — параметризації) комунікативного суб'єкта в процесі мовленнєвої діяльності, з його прагматичною гетерогенністю⁷. При вивченні процесів текстотворення ця гетерогенність виявляється особливо відчутною і дає підстави для виділення комунікативно-прагматичних (або соціо-прагматичних) ролей суб'єкта текстотворення. Відтак один з можливих шляхів моделювання прагматичної ситуації текстотворення в дискурсі щоденника пов'язаний з визначенням комунікативно-прагматичних ролей суб'єкта, виконання яких є облігаторним та характеризує текстотип щоденника. У результаті дослідження корпусів щоденникових текстів нами було виділено чотири основні ролі для автора щоденника: 1) «діяча», 2) «хронікера», 3) «носія психологічного

Звернення з текстами, промовами, міркуваннями до самого себе — істотний факт не лише психології, а й історії культури» (там же.— С. 228).

⁴ Л. С. Виготський, який вивчав у межах проблеми зв'язку мови й мислення внутрішнє мовлення, окреслив його не лише як психологічне утворення, що пов'язане зі свідомістю, мисленням та розвитком особистості, а й його семантичні та синтаксичні властивості (див.: Виготський Л. С. Мышление и речь // Виготский Л. С. Собрание сочинений : В 6 т.— М., 1982.— Т. 2.— С. 5–361). Він, зокрема, відзначав такі характеристики синтаксису внутрішнього мовлення, як згорнутість, стенографічність, наявність «еліпсів», лакун, предикативність: «Внутрішнє мовлення є максимально згорнуте, скорочене, стенографічне мовлення» (там же.— С. 239).

⁵ Докладніше про це див.: Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації.— К., 1993.— С. 145–178.

⁶ Ілюстративний матеріал подається за виданнями: Герцен А. И. Собрание сочинений : В 30 т.— М., 1954.— Т. 2.— 513 с.; Довженко О. П. Твори : В 5 т.— К., 1966.— Т. 5.— 542 с.; Кюхельбекер В. К. Путешествие. Дневник. Статьи.— Ленинград, 1979.— 789 с.; Надсон С. Я. Дневники.— М., 2003.— 272 с.; Погода Ю. В., Попруга Ю. А. Дневник приказчика.— Полтава, 2005.— 296 с.; Танеев С. И. Дневники : В 3 кн.— М., 1981–1985; Чайковский П. И. Дневники.— М., 2000.— 304 с.; Шевченко Т. Г. Твори : В 5 т.— К., 1979.— Т. 5.— 216 с.

⁷ Теза про неоднорідність прагматичної структури суб'єкта була вперше висловлена Ю. С. Степановим 1981 р. при розбудові засад лінгвістичної прагматики (див.: Степанов Ю. С. В поисках прагматики : Проблема субъекта // Изв. АН СССР : Сер. лит. и яз.— 1981.— Т. 40. № 4.— С. 325–332). Дотримуючись думки, що «категорія суб'єкта є центральною категорією сучасної прагматики», автор розвинув ідею щодо розшарування комунікативного суб'єкта, наприклад, «Я» як підмет речення, «Я» як суб'єкт мовлення, «Я» як внутрішнє «Его», яке контролює самого мовця (там же.— С. 326, 327). Подальші студії в галузі прагмалінгвістики підтвердили продуктивність цієї ідеї та сприяли утвердженню погляду на суб'єкт як сутність гетерогенної природи.

стану» та 4) «того, хто пише», які ми коротко схарактеризуємо⁸. Ці ролі розглядаються нами як кореляти текстотипу щоденника.

При реалізації ролі «діяча» суб'єкт щоденникової діяльності виступає як її організатор, який піклується про її продовження, стабільність, про уникнення пропусків та збереження певного стандарту запису. Чимало виявів цієї комунікативно-прагматичної ролі можна знайти в щоденнику Т. Г. Шевченка. Так, починаючи вести записи, поет висловлюється щодо своїх намірів: «Сегодня уже второй день, как шил я себе и аккуратно обрезал тетрадь для того, чтобы записывать, что со мной и около меня случится» (13.06.1857). Через день він відзначає той факт, що події, які б могли стати темою запису, не відповідають необхідним критеріям, фактично не мають комунікативної цінності: «Что же я сегодня занесу в свой журнал? Совершенно нечего занести. А ни-ни, ничего хоть сколько-нибудь выходящего из круга обыденной, монотонной жизни» (15.06.1857). Його рефлексія охоплює щоденникову діяльність у цілому, її значення та місце в його житті: «Две случайно сделанные мною вещи, как редко удаются произведения глубоко обдуманые. Первая вещь — это сей журнал, который в эти утомительные дни ожиданий сделан для меня необходим, как страждущему врач» (2.07.1857). Мовленнєві вияви ролі «діяча» мають виражений метатекстовий характер, вони формуються висловленнями про різні аспекти діяльності автора, які стосуються змісту записів, їх тематики, ужитих мовних засобів, відхилень від стандарту запису, зокрема пропусків, та обставин, що заважають діяльності. Так, поет і декабрист В. К. Кюхельбекер відзначає свою реакцію на випадковий «збій» у діяльності та пояснює його причину: «Вчера я не отметил ничего в дневнике моем, потому что нечаянно загасил в 10-м часу свечу, а Кобылина мне не хотелось тревожить» (18.01.1832). Звичайно, такі вислови не становлять значного відсотка в записах, однак їх присутність сигналізує про те, що сама діяльність перебуває у фокусі уваги автора, важлива для нього і на неї спрямована його рефлексія.

При актуалізації ролі «хронікера» в запису відображаються ті події, які відбулися протягом дня або більшого часового проміжку, найчастіше у вигляді стислих констативів: «После чая и садовой прогулки написал почти 2 романа. После обеда ходил через Прасолово в Клин. Встретил Табачка-внука с школьной сумой. Беседа. Готовились к Колиному отъезду. Проводил его» (П. І. Чайковський, 26.08.1886). У подібних висловленнях фіксується інформація про події, в яких автор брав участь безпосередньо або ж був їх спостерігачем, що визначає відсутність модалізації та фіксованість точки зору при мовленнєвій репрезентації події. Послідовність викладу відображає, як правило, часову послідовність подій дня, тому запис набуває вигляду хроніки, пор. фрагмент зі щоденника прикажчика М. Т. Бобошка: «Воскресенье; в 9 ч. утра пришел в товарищество и начал переписывать товар; в 6 ч. закончил и, взяв папку со счетами, пошел домой. Дома считал до 12 ч. ночи, подсчитал больше половины. Днем жарко, вечер хороший. Получил жалованье в субботу, 100 руб. Вечером дождь и гроза небольшая» (3.07.1916). Типовим для діяльності «хронікера» є нотатки щодо календарного статусу дня, унаслідок чого день ідентифікується в той чи інший спосіб: «Сьогодні Жовтнєве свято. Гримлять салюти. Вечір. На вулиці сніг» (О. П. Довженко, 7.11.1945), «Сегодня день рождения Пушкина» (В. К. Кюхельбекер, 26.05.1832).

⁸ Про особливості втілення комунікативно-прагматичних ролей суб'єкта щоденникової діяльності див.: Радзівська Т. В. Зазнач. праця. — С. 165–173.

У ролі «носія психологічного стану» автор реалізує себе у всьому можливо-му спектрі мовних засобів, що відображають його емоційний стан. Це модальні засоби на позначення оцінки, ставлення до подій, реалій, які породжені певним імпульсом ззовні й актуальні для свідомості автора в момент запису: «Сьогодні п'ятнадцяті роковини смерті найбільшого поета нашої доби Володимира Маяковського. Як сумно згадувати, що найбільший поет нашої епохи покинув нашу епоху. Пригадую, напередодні самогубства ми сиділи з ним у садочку Дома Герцена обидва в тяжкому душевному стані...» (О. П. Довженко, 14.04.1945). Типовими тут є засоби експресивного синтаксису, лексика, що містить у своєму значенні оцінні та модальні компоненти: «Чудеса! Письмо от Дубельта, и вновь отказ. Для чего же эта просьба? Невероятно, невероятно!. Неужели решиться на совершенную утрату жизни? Как ужасно искупается душа, осмеливающаяся становиться выше толпы!. Через четыре дня будет 8 лет. Тут нет слов. Лишь бы не подломились плечи под тяжестью креста» (О. І. Герцен, 20.07.1842). Часто це не лише лексико-синтаксичні, а й графічні засоби: «Неужели мне придется бросить ту тетрадку, которой я долго поверял мои мысли! Никкоггддааа!!!!...» (С. Я. Надсон, 17.10.1875). Зміст внутрішніх станів знаходить вираження і у висловленнях-констатаціях, що стосуються фізичного стану автора, найчастіше невіддільного від емоційного, пор.: «Кончил сочинение балета, несмотря на головную боль и скверное состояние духа» (П. І. Чайковський, 26.05.1889).

Роль «того, хто пише» пов'язана з меморіальними можливостями щоденника і в результаті її реалізації у запис про події дня можуть вклинюватися будь-які додаткові відомості, які автор хотів би зберегти. Це можуть бути чернетки листів, сюжети майбутніх творів, цікаві відомості й факти, про які дізнався автор і які він планує використати у своїй професійній роботі, дотепні історії чи анекдоти, що їх можна принагідно розповісти, власні або чужі спостереження, думки, які автор з певних причин вважає цікавими або оригінальними і вписує їх у свій щоденник. Так, композитор С. І. Танєєв включає в один з щоденникових записів (свій щоденник він вів десятки років) музичний фрагмент у вигляді нотного запису музичної теми, яка пропонувалася на екзамені в консерваторії: «Утром в консерватории. Письменный экзамен по фуге. Задана тема: (нотный запис музичної теми. — *T. P.*) и т. д. для двойной фуги. Был в классе контрапункта...» (16.05.1898). У іншому місці він включає цікаві для нього відомості з отриманого листа: «...Софья Андреевна меня довезла. Получил письмо от Коли Хоченкова. Он получил лыжи. Охотился 4 раза. Убил 1-го зайца» (21.12.1898).

Таким чином, моделювання мовленнєвої діяльності в дискурсі щоденника за допомогою визначення комунікативно-прагматичних ролей суб'єкта дає змогу окреслити різні функціональні аспекти цієї діяльності, її складники, а завдяки зверненню до лексико-синтаксичних виявів цих ролей у структурі тексту можна з'ясувати, яким є їх співвідношення, яка з ролей превалює, а яка, навпаки, залишається «в тіні». Нижче ми розглянемо щоденникові записи С. Єфремова під кутом зору реалізації в них зазначених комунікативно-прагматичних ролей і проаналізуємо корпус текстів щоденника, зважаючи на їхні функціональні та прагматичні властивості, а також втілення в них механізмів автокомунікації.

Змістовий репертуар записів. При ознайомленні з текстами щоденникових записів С. Єфремова та їхнім змістом звертає на себе увагу повторюваність типів подій, які стають об'єктом запису, упродовж усього періоду 20-х років, тому в подальшому говоритимемо про усталений змістовий (подієвий) репертуар у щоденниковій діяльності автора. Вибір автора припадає на певні типи подієвих

об'єктів, які обираються чи вичленовуються з подієвого континууму згідно з уявленнями про комунікативну цінність події, і критерій щодо комунікативної цінності події стає в даному разі визначальним при формуванні «контенту» окремого запису. Відтак змістовий репертуар становлять певні категорії подій, водночас інші залишаються поза межами щоденникової діяльності. Нижче стисло окреслимо змістовий репертуар записів С. Єфремова.

1. Найпомітніше місце в записах належить описам певних подій суспільного життя, про які автор дізнається з газет, отриманих листів, розповідей знайомих (свідків), які часто пов'язані з різними соціальними нововведеннями і подіями 20-х років. Так, запис 23 лютого 1926 р. повідомляє про один з політичних процесів: «Понад три місяці тягнеться вже процес харківських суддів. Тепер відбувається фінал цієї справи. Сьогодні в “Пролетарській Правді” стаття з цього приводу». У запису 17 жовтня 1924 р. йдеться про таке явище суспільного життя, як «допомога жертвам інтервенції»: «Ходять по хатах агенти “для допомоги жертвам інтервенції”. Офіційна ця установа допомоги розуміє дуже оригінально. Списують усякі здирства і збитки за часів ніби інтервенції, щоб подати рахунок навпроти “закордонної буржуазії” нібито винної за інтервенції [...] Мене тягли також до того комітету, але я відмовився...».

Поряд з повідомленнями, де фіксується джерело, з якого отримана інформація, у щоденнику трапляються записи і без цього супроводження, напр.: «Фінансовий стан все гіршає. Банкрутують приватні люде через страшенні податки, ще більш банкрутують торгові установи державні через безхазяйність, злочинство та загальну депресію. Уманський “райсоюз” платить по 25 коп. за карбованець. “Сорабокоп” тріщить — от-от лусне...» (23.10.1924), «Страшна подія в Болгарії (вибух у Софії з п'ятюстами жертв) видимо ставить у Європі питання про большевицьку небезпеку...» (25.04.1925), «Великі арешти серед київської міліції — здається, мало не всі її верховоди вже під замком. Причина: хабарі, здирство та інші такі самі злочинства. Багато версій оповідають про те, як це трапилося...» (16.07.1925), «Починають висилати арештованих українців: П. Чикаленкові вже сповіщено присуд — на Соловки три роки. Про інших ще невідомо. А обвинувачення так і не було!» (22.06.1928).

2. До загальних подій суспільного життя, відображених у щоденнику С. Єфремова, близькі й події, що відбувалися в академічному середовищі — професійному колі, до якого належав автор, і безпосередньо в Академії наук. Події цієї сфери отримують деталізований опис і посідають одне з найважливіших місць у записах автора:

«Прийшов з Харкова папір з запитаннями, чому Академія не усунула Василенка з числа своїх членів, та з вимаганням зробити це тепер. Показується, як розповідає Кримський, про це була розмова тоді, коли він їздив до Харкова. Що за дрібні і мстиві створіння! Навіть давши амністію однією рукою, другою силкуються одібрати її назад...» (14.07.1925), «Розмову почав Грушевський з того, що, мовляв, Російську Академію починають комунізувати, а потім черга і за нами, що через те чвари в Академії комуністи можуть насвоюруч використати. Отож — не треба чвар. На це я одказав, що так справу ставив з самого початку й дуже радий, що й він прийшов до тої ж думки. Далі розмова довго крутилася...» (3.01.1928), «Нарешті приїхала довгождана комісія з Харкова: Озерський та Білик, добрали ще трьох тутешніх. Сьогодні, замість Спільного зібрання, Президія мала балачку з комісією. Підкреслюють, що вони не ревізію роблять, а просто хтять ознайомитися з роботою Академії усіма сторонами...» (16.01.1928), «Л. Левицький учора робив у Бюрі секції наукових робітників доповідь про Академію. Почав з того, що хоче подати справжні відомості навпроти тих перетолковуваних, що ширяться по місту...» (18.03.1928).

3. Більшості записів властиві повідомлення про події власного професійного життя автора, у яких фіксується те, над чим він працює в даний момент, яку роботу завершив, якими є обставини виконання тих чи інших творчих завдань — написання статей, редагування, створення коментарів, зокрема до щоденника Т. Г. Шевченка, підготовки до друку творів класиків української літератури І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського та ін. Наприклад:

«Десять робіт роблю разом. Скінчив сьогодні перегляд “Короткої історії українського письменства” — знов думаю подати до цензури, нехай ще раз заборонять. Завтра перероблю передмову (з колишньої статті в “Раді”) до “Любацьких” Свидницького...» (29.03.1924), «Дістав сьогодні коректу III тома творів Коцюбинського (початок). Видання має свою, і таки довгеньку, історію. В кінці 1921 р. до мене обернулися од Державного видавництва, щоб зредагувати для його твори Коцюбинського. За місяць робота була зроблена і десь у грудні я здав готових 5 томів. Почалось друкування...» (1.04.1924), «Скінчив доповідь про Грінченка. Дещо взяв із старого, дещо додав. Легше мені було б написати велику працю про його, ніж ще раз обмежитися коротеньким “взгляд и нечто”» (3.05.1925), «Два тижні просидів за каторжною роботою, вивіряючи з оригіналу Шевченків Щоденник, прапуючи щоденно 7–10 годин. Тільки тепер переконався, як мало ми знали цей надзвичайний пам’ятник од великої людини і як злочинно-легковажно його нехтували» (9.06.1925), «Засів за Котляревського, готуючи до нового видання; перевіряю за першодруком “Наталку-Полтавку”. Чимало помилок вклонулося, і необачно я був зробив, що перше не перевірів» (29.01.1928), «Написав я сьогодні першу замітку й коментарія до III тому Шевченка. Я думав, що за цей місяць (з 15 квітня) я зроблю аркушів з 10, а отже... Як його й працювати в цій атмосфері інтриг, спліток, боротьби!» (12.05.1928).

Як правило, ці записи мають досить лаконічний характер, на відміну від попередніх, в них лише коротко повідомляється або констатується певний факт без додавання подробиць чи деталей.

4. Наскрізню лінію в усьому корпусі щоденникових записів 1923–1929 років утворює окремий тип повідомлень, який найчастіше (проте не завжди) позначається автором інтродуктивним висловом «з новітнього фольклору». Це переважно записи почутих анекдотів, влучних висловів, сценок, у яких гостро і саркастично обігруються реалії часу і які ґрунтуються на мовній грі, пор.: «З новітнього фольклору. Ленін прислав до Троцького виклик (звичайна тепер форма газетної провокації на якийсь учинок): опинившись на тім світі, викликаю зробити те саме т. Троцького» (18.03.1924), «Ще з новітнього фольклору, може з деяким припізненням підхоплене. Зайшло змагання, як найкраще зберегти мозок Леніна. Думали-думали, аж одному впало на думку: Треба вкласти його в голову т. Рикову: і він порозумнішає, і мозок одразу заспиртується» (3.01.1925). Іноді в запису документується кілька таких мікротекстів. Так, у запису 19 лютого 1929 р. автор робить позначку «Ціла копа матеріалу з новітнього фольклору» і наводить 9 анекдотів.

Подібні анекдоти включаються до тексту запису і без позначки «з новітнього фольклору», з іншими інтродуктивними висловами або без них, напр.: «Згадується анекдот» (6.01.1924), «Обиватель вже склав анекдота» (13.01.1924), «З анекдотів про Троцького» (2.01.1925), «До речі, свіжий анекдот з “совітських”» (25.02.1924), після яких наводиться текст анекдоту. Чимало їх подається і без будь-яких супровідних висловів.

Цей ряд може бути доповнений і записами, завдяки яким у щоденнику фіксуються певні популярні на той час вірші, що поширювалися серед населення. Так, 8 червня 1926 р. запис починається словами «Ходить по руках вірш, присвячений паризькій події», після чого наводиться сам твір. До наступного запису також включено досить об’ємний вірш (68 рядків). Подібні випадки непоодино-

кі. Характерним для С. Єфремова є також уписування в щоденник фрагментів з газетних статей, опублікованих у газетах заяв, чернеток власних статей, промов, іншої інформації, що, з погляду автора, заслуговує на увагу. Так, у запису 28.03.1924 р. фіксуються три варіанти поширених віршів про мавзолей Леніна, після чого автор зауважує: «Що вірші дуже розповсюджені, видно з того, що за сьогоднішній день я чув їх принаймні разів з п'ять» (28.03.1924). В іншому місці він вписує в щоденник текст плакату (20.12.1924). У запису 29.10.1926 р. наводиться вірш, створений майстром на експромти філологом Ф. Коршем. У запису 30.03.1927 р. він наводить текст у вигляді самоцитатії (в лапках) своєї промови, присвяченої пам'яті композитора М. В. Лисенка. Чимало таких вставних текстів у записах останніх років, зокрема 1928 р.: це текст прокламації, отриманий поштою (14.11.1928), віршований лист до М. Горького, що ходив по руках (23.11.1928), звернення автора до Київського бюро секції наукових працівників (27.11.1928), текст його заяви до Президії ВУАН (3.01.1929) та ін. Часто ці вставні тексти за своїм обсягом істотно перевищують сам щоденниковий запис.

5. Постійним компонентом записів є текстові фрагменти зі сценками з повсякденного життя, що їх чув або бачив автор; найчастіше це перекази зі слів інших осіб, з якими він щойно спілкувався, напр.: «Між іншим, курйозний випадок. Прийшла вчителька з сусіднього флігеля прохати, щоб не ставити паркана, бо він світ їй застусе. Коли я сказав, що лишити дірку в одному місці, значило б усі заходи нанівець звести, вона погодилась і зітхнувши мовила: “Ну, значить, минули вже здобутки революції”. Обоє ми засміялися...» (18.05.1923), «Дуже навчальну історію почув сьогодні. Року 1921-го К. М. Андрієвську покликанно до ЧЕКА, до секретно-оперативного відділу до слідчої Орлової. Сидить Андрієвська, чекає в передпокою. Йде якась молоденька панночка. “Ви чого так спокійно сидите?” — питає Андрієвську. “Бо не почуваю вини за собою” — каже та. — “Ну, ходім на допит”. Вийшло, що це й була Орлова...» (5.11.1924), «Розказувала Людмила Михайлівна, що їй замовлено переклад лібрето “Аїди” на українську мову, тільки щоб ніде не було слова “цар”. А як же перекладати — запитує вона — предсовнарком, чи що?...» (11.07.1925). Їх зміст завжди відображає реальність життя описуваного періоду та виразно характеризує його. Типовим тут є деталізоване представлення сценки або події «у режимі» зображення, найчастіше з відтворенням прямої мови її учасників.

6. Записи, що фіксують анекдоти, фрагменти з газетних статей, вивісок, а також зазначених вище сценок та історій у сукупності відбивають ті інформаційні потоки, в яких проходило життя автора і які визначали тогочасне інформаційне середовище. Чимале місце в ньому належало і такому явищу, як чутки. Повідомлення про ті чи інші чутки, що циркулювали і хвилювали багатьох, є постійним елементом у щоденникових записах С. Єфремова. Найчастіше вони фіксуються з використанням відповідного іменника, який указує на ступінь достовірності повідомлюваної інформації та її джерела:

«Ходять чутки, що в новому ученому році мало не всі вищі школи (“ВУЗ’и”) будуть скасовані. Лишиться сама нижча школа...» (12.06.1924), «Є чутка, що подекуди поїзди зовсім не ходять ночами» (25.10.1924). «Несподівано академічна історія набрала ширшого розголосу. По місту ходять найдикіші чутки про наш “кризис”. Говорять вже про те, що Академію мають скасувати. В середині деякі люди думають це використати на свій пай» (19.02.1925), «Серед публіки ходить чутка, що бере гору права опозиція. Цього ще не видно ні з чого, хіба те, що по газетах завзято праву опозицію лають» (13.11.1928).

Проте часто пропозиція, що представляє певну недостовірну інформацію, вводиться модусами *говорять, що Р...; кажуть, що Р...; розказують, що Р...; чув, що Р...* тощо. Пор.:

«Про Троцького взагалі багато останніми днями пащекують. Говорять, що його було арештовано. Говорять, що в його стріляв Калінін і поранив. [...] Говорять, що його спіймано на кордоні, як він тікав з діамантам. Говорять, що в його руках опинились найбільш вигідні підприємства...» (28.01.1924), «Поголоски ширяться й набирають усе сенсаційнішого вигляду. Сьогодні чув, що Троцький на партійному з'їзді, що саме відбувається в Москві, мав цілком "меншовицьку" промову [...] На базарі просто вже говорять про війну, що вона неминуча» (29.05.1924), «Кажуть, Винниченко прислав листа, писаного ніби од якогось автора» (7.07.1924), «Кажуть, що цієї постанови поки що не оголошено, бо треба "підготувати громадську думку"» (18.01.1929).

Про те, що чутки, переповідки, плітки та інші види недостовірних відомостей займають неабияке місце в отримуваній автором інформації, свідчать і окремі записи різних років:

«*Чуток, чуток!*... Говорять багато про останні страйки робітників у Києві, про події в "Ленінграді" [...]; про великі арешти в Катеринославі [...] Але вже сама ряснота поголосок показує, що не все гаразд» (17.05.1924), «*Чутки* про найновішу економічну політику починають кристалізовуватись і конкретних форм набирати» (28.12.1924), «Ніби стверджуються *чутки* про найновіший "неп"» (31.12.1924), «З харківських пліток. Грушевський написав листа до Чубаря...» (17.01.1925), «*Чутки* про можливу евакуацію вже кружляють по місту. За цих два дні вже чув я про неї з кількох уст і в кількох версіях» (1.04.1925), «Вибори до академічного місцевому зродили силу *спліток* і навіть свою літературу. По руках ходить юмористичний опис грубіянського виступу, а щодо *розмов*, то їх багато і навіть чимало досить несподіваних» (24.10.1928), «По місту ходять вже *перекази*, що [...] Видимо, опозиція вже пустила свою *вигадку* за факт: вибирають, мовляв, чужих. Занедбують своїх...» (26.10.1928), «Пішла *чутка*, що помер Є. Х. Чикаленко. Бідний — не діждався повороту!» (7.07.1929).

7. Незначне місце в щоденнику С. Єфремова належить подіям побутової сфери, подіям, що відбуваються поза сферою професійної діяльності, фіксація яких часто є пріоритетною для авторів щоденників. С. Єфремов пише про роботу в саду, ремонт у квартирі, пограбування, візити до знайомих, до лікаря, походу в театр, перебування в санаторії тощо:

«Цілий день працював у садку заради робітничого свята» (1.05.1923), «Зранку мусив мандрувати аж на Деміївку по дрова» (4.01.1924), «Працював у садку. Вирубую бузину й інше лихо. З десяток дерев пересадив попід паркан, щоб не глушило плодових» (4.05.1924), «Черговий наскок злодійський. Уночі всі замки поодбивано по всіх повітках» (16.05.1924), «23 вересня був у окуліста» (5.10.1924), «Чесні злодії повелися. Одержав з пошти повідомлення, що знайдено мій "загублений" портфельчик» (17.11.1924), «Спокусився колядками й пішов до Андріївської церкви послухати» (9.01.1925), «Зайшов удень до Андрія Васильовича привітати з іменинами...» (15.10.1928).

Подібні фрагменти типовіші для перших років ведення записів (1923 та 1924 роки), в останні роки такі записи майже зникають, що засвідчує не стільки зміну пріоритетів, скільки основний «тренд» у відборі подій для запису: події суспільного та професійного життя набирають усе більшої ваги у свідомості автора.

8. Нарешті, характеризуючи змістовий репертуар щоденника, не можна оминати фрагментів, у яких ідеться про епістолярну діяльність автора, що займала досить значне місце в колі його професійних та ділових справ. У своїх щоденникових записах С. Єфремов регулярно й методично звітує про написання листів до різних осіб. Як правило, це надзвичайно лаконічні повідомлення, оформлені у вигляді одного речення, де фіксується сам факт написання листів та

адресати: «Понаписував листи: Рудинському, Щепотьєву, Станіславському, Заславському. Ще одна порція лишилась» (11.05.1924), «Написав листи до Оренштайна та до Г. Журби» (19.07.1924), «Написав до Чернявського та Кримського» (23.07.1925), «Листи до Перетца В., В. Кричевського та вчителя Шостака (Львів)» (7.02.1926), «Написав листи до — Сиповського В.; Дроздовського В.; М. Плевака, М. Вайнштейна (Чернігів), до редакції Енциклопедичного словника Гранат (посилаючи їй портрети Шевченка)» (8.04.1928). Досить рідко повідомляється про зміст листа: «Понаписував листи: Ніковському, Оренштайнові, Петрові, Перетцові, Холодному. Андрію Васильовичу послав звістку, що документи на поворот може вже дістати в посольстві» (26.06.1924). Однак якщо йдеться про отримання листа, автор частіше вдається до його характеристики з того чи іншого боку: «Дістав хорошого, теплого листа од Д. О. Заславського — з приводу його книжки про Драгоманова» (3.03.1924).

Разом з тим слід зазначити, що до тексту щоденника ніколи не потрапляють записи, пов'язані з родинними подіями, спілкуванням з членами «мікросвіту» автора; звичайні побутові події в найкращому випадку лише називаються, проте не описуються так докладно, як події соціального й академічного життя⁹. Цей вибір винятково виразно діагностує пріоритети автора та визначає смислове наповнення поняття комунікативної цінності події.

Комунікативно-прагматичні ролі суб'єкта щоденникової діяльності та їх лексико-синтаксична реалізація в записах С. Єфремова. Ураховуючи особливості змістового репертуару записів, розглянемо те, як, у якому обсязі та завдяки яким лексико-синтаксичним засобам реалізуються прагматичні ролі, властиві суб'єкту щоденникової діяльності. Окреслений вище змістовий репертуар записів дозволяє побачити, що роль «того, хто пише», яка пов'язана з реалізацією меморіальної функції, має в щоденнику широке та різноманітне втілення.

Роль «того, хто пише» реалізується передусім у мікротекстах, які фіксують анекдоти, вірші, переповідки, історії, що наповнюють інформаційний простір, у якому живе автор і які він намагається записати і зберегти для майбутнього. Якщо ці текстові твори стають компонентом окремого запису, вони утворюють «текст у тексті» і мають вигляд цитування, однак доволі часто вони «заповнюють» весь простір щоденникового запису за певний день. Таких випадків чимало (записи від 3.01.1925, 17.01.1925, 28.03.1925, 22.09.1926, 10.02.1928, 26.06.1928, 16.04.1928, 20.10.1928, 28.01.1929 та ін.), і вони показують, що автор тут звертався до щоденникової діяльності з єдиною метою — створити мікротекст, який би документував певну інформацію, варту уваги. Деякі записи фіксують по кілька таких анекдотів, історій, випадків, які не мають безпосереднього відношення ні до життя автора, ні до конкретних подій дня, до якого належить запис. Кожний наступний мікротекст у такій низці записів уводиться тими чи іншими висловами, інтродуктивними словосполученнями, напр.: «Сучасний жанр», «А ось іще жанр», «Або й ще» (21.06.1925).

До виявів ролі «того, хто пише» належать різноманітні повідомлення про нові явища суспільного життя, події, пов'язані з діяльністю Академії наук:

«Державне видавництво нову встругнуло штуку: припинило всі видання, окріч підручників... Між іншими припинено і два збірники, Шевченківський і Кулішівський, над якими я но-

⁹ Пор., наприклад, змістовий репертуар щоденника М. Т. Бобошка (див.: Радзівська Т. В. Щоденникові записи і наративізація особистого досвіду // Стил.— Београд, 2008.— № 7.— С. 139–150).

чами сидів, щоб їх зретагувати...» (2.02.1926), «“Режим економії” або “режем економію”... Багато дечого розповідають про цю нову большевицьку вигадку. Цукровий трест, наприклад, так доекономився, що вже понакладали арешт і на майно, і на цукор: більш 80 міл. боргу, а платити нічим [...] Тріщать і інші трести та підприємства...» (14.06.1926), «Бурхливе засідання Відділу в зв'язку з історією в Інституті Наукової мови. Історія давня і гнусна. На попереднє засідання Відділу Інститут подав на затвердження поправки до свого статуту» (11.02.1926).

Зміст цих подій виступає основним критерієм, що впливає на необхідність їх фіксації, завдяки чому створюється картина динаміки суспільного життя.

Про реалізацію ролі «того, хто пише» слід твердити й тоді, коли до тексту запису потрапляють численні історії, сценки, розмови, зміст яких виразно характеризує період 20-х рр. і які здебільшого не мають безпосереднього відношення до життя автора: «Чув на базарі кілька характерних оповіданнів. Недавно якийсь хуліган забив...» (21.03.1926), «Отже, вся історія в тому полягає, що самозванні ініціатори використали час, коли...» (15.09.1926).

Ще один вияв ролі «того, хто пише» — включення до текстів авторських записів фрагментів з газетних статей, постанов, звернень, цитат з книг і под., а також фіксація різноманітних чуток, що породжувались у контексті життя періоду 20-х рр.: «Варто записати на пам'ять з сьогоденної “Пролетарської Правди”. Якийсь борзописця радянський уболіває: “До газетного робітника, — це особливо почувається в провінції, — ставляться коли не зовсім з презирством, то принаймні неприязно. Його бояться. Від його ховаються. Його уникають”. Це теза» (18.09.1926), «Чутки, що арештовано й вислано не знати ще куди митрополита В. Липківського, що церковну Раду розігнано...» (7.08.1926).

Важливо зазначити, що характер лексико-синтаксичного оформлення опису події суспільного та академічного життя, інформаційної події (анекдоти, розповіді знайомих і незнайомих, чутки, перекази, новини тощо) не залишає сумнівів у тому, що при текстотворенні пріоритетною для автора була стратегія деталізації опису, використання мовних засобів для максимального «наближення» тексту до відтвореної ситуації. Саме з цим, наприклад, пов'язаний той факт, що історії, сценки з життя подаються у форматі прямої мови її учасників з відзначенням численних деталей комунікативної ситуації для того, аби створити найбільш адекватне уявлення про описувану подію, ситуацію, сценку. Пор.:

«Стрівся в театрі з одним знайомим, що служить в “Укрдержспирті”. “Що ж це ви, — кажу, — поманули почтеннішу публіку горілочкою. Та й слово ваше тепле?” — Ні, — одказує, ... і т. д.» (23.12.1925), «Згадав з учорашньої розмови з Заболотним. Каже він Прегоративі: “А чому до Вашої комбінації ніхто з III Відділу не увійшов?” — “Третього відділу не треба”, — була відповідь. — “Як то не треба?” — “Там нема людей”. — “А я чув, що можна й обрати, наприклад, акад. Птуху”. — “Птухи не можна, бо він нешанобливо говорив з наркомом”. — “А чого ви думаєте, що я раз-у-раз шанобливо говоритиму?” — каже сміючись Заболотний. — “Може таке підійде, що і я нешанобливо говоритиму”» (2.05.1928).

У всіх цих випадках спостерігається дескриптивний стиль ведення щоденника, у той час як топікальний стиль¹⁰, властивий багатьом авторам, що вели щоденники, тут не представлений узагалі.

¹⁰ У дискурсі щоденника спостерігаємо дві основні тенденції, пов'язані з двома стилями ведення щоденникових записів — топікального та дескриптивного. Протилежні за своїми лексико-синтаксичними характеристиками, вони, проте, можуть бути представлені в текстах одного автора (докладніше про це див.: *Радзиевская Т. В.* Некоторые наблюдения над функционально-семантическими и стилистическими особенностями дневников // *Стил.* — *Београд*, 2004. — № 3. — С. 221–233).

Подібна картина спостерігається і в тих випадках, коли в запису певний фрагмент присвячується подіям в академічному середовищі або подіям суспільного життя — різноманітним нововведенням 20-х років, появі нових реалій життя, нових вимог та ін.: «Отже, тепер я поставив це запитання Перетцові. “Брехня! — каже, — і не думали вибирати”. — “А М. Покровський? — питаю. — Шумський казав, що його хотіли обрати та він одмовився”. — “Брехня і це, — була відповідь, — навпаки...”» (6.05. 1926). Докладний характер цих фрагментів, їх обсяг відносно обсягу всього тексту показує, що меморіальний аспект запису для автора усвідомлювався як центральний у його діяльності і саме йому надавалося найбільшого значення. Показовим у цьому відношенні є фрагмент щоденника, в якому фіксується розмова автора з головою виконкому П. Любченком під час антракту в театрі: «В другому антракті до мене підійшов Любченко з такою міною, наче він мені велику честь робить. Я з ним не був знайомий ніколи і ця “честь” мене здивувала дуже. І стався між нами діалог» (30.09.1926). Далі ця сцена представлена в драматургічному форматі. Наводимо невеликий фрагмент:

«Він: Здоровенькі були, Сергію Олександровичу.

Я: Доброго здоров'я!

Він: Як поживаєте?

Я: Спасибі. Як Ви? (що й мав сказати?) [...]

Він: (впадаючи в тон ще інтимніший): А скажіть, Сергію Олександровичу, коли вже ви почнете активно працювати?

Я: От тобі й маєш!. Мені нема часу й носа висякати, а з вашого боку тільки й чую: коли я почну працювати!. Що ви розумієте під цим — активно працювати?» (30.09.1926).

Увесь текст діалогу з Любченком містить значну кількість реплік (усього — 34) і є досить об'ємним. Цей фрагмент має досить-таки діагностичний вигляд і знімає будь-які сумніви щодо намірів автора, який прагнув відтворити подію такою, якою вона була в реальності.

Дескриптивна стилістика цих фрагментів утворює контраст зі стилістикою описів буденних подій життя автора, зокрема написання листів, вони відзначаються лексико-синтаксичною стриманістю, лаконічністю, тяжінням до топікального стилю: «Приїхав Петро. Він не перемінився в настроях, фізично виглядає перевтомленим. Цілий вечір розмови на літературні й політичні теми» (14.04.1924), «Заходив Василенко. Вже з тиждень він на волі. Розказував багато про процес та тюрму» (5.12.1924).

Якщо фрагменти записів, у яких міститься опис суспільних та академічних подій, історій, сценок тощо, за своїм змістом відповідають реалізації ролі «того, хто пише», то стратегія деталізованого, покрокового опису дає підстави твердити і про реалізацію ролі «хронікера». Річ у тім, що роль «хронікера» в щоденнику зазвичай виявляє себе в тому випадку, коли автор пише про послідовність подій, які відбулися протягом дня (періоду) і учасником яких він був. Однак подібні записи не є типовими для щоденника С. Єфремова: окремий запис у ньому не намагається фіксувати послідовність певних подій, що відбувалися протягом дня, пріоритет віддається 1–2 подіям чи ситуаціям, які, з погляду автора, заслуговують на увагу, на те, щоб відбити їх у тексті. У записах С. Єфремова практично відсутні темпоральні маркери наративу, що вказують на перебіг подій протягом дня, їх послідовність (*спочатку, вранці, вдень, ввечері, після цього, через дві години, після зустрічі, о 15 годині і под.*), завдяки яким фіксується подієве наповнення дня чи періоду. Не становить винятку тут навіть фрагмент щоденника 1928 р., в якому описується мандрівка пароплавом по Дніпру до Одеси,

що тривала кілька днів (31.05–11.06.28), попри досить докладний опис побаченого, почутого впродовж подорожі.

Таким чином, роль «хронікера» виявляє себе в інтенції задокументувати подію такою, якою вона була насправді, описати її в деталях, за можливості відтворити її в описі найбільш наближено до позамовної реальності. Тому текстотворення тут здійснюється з використанням стратегії діалогічного відтворення комунікативної ситуації з униканням узагальнених або лаконічних згадок про конкретну подію. Інакше кажучи, хронографування (реалізація ролі «хронікера») стосується відтворення «конкретики» однієї події, яка, на думку автора, має комунікативну та історичну цінність, а не відзначення низки більш-менш значущих подій, що відбулися в день запису (або в більший період). Відтак ролі «того, хто пише» і «хронікера» в їх мовній реалізації в щоденнику С. Єфремова є досить близькими, можна сказати, що вони реалізуються синкретично. Роль «хронікера» виявляється в коротких фрагментах, присвячених листуванню з колегами і знайомими, про що йшлося вище, а також у стислих повідомленнях про буденні події, погодні явища: «Одписав проф. О. Колессі (Прага), П. Пилипчукові (Польща). Написав у Рокитну» (19.01.1927), «День перебув на воді. Їздили чималою компанією в Кончу-Заспу (цікава назва!) — заповідник, який пропонують тепер узяти Академії. Це верстов за 20 вниз по Дніпру, за Китаєвом» (3.07.1927).

Виразно представлена в щоденникових записах усіх років роль **«носія психологічного стану»**, яка найчастіше втілюється у висловленнях з приводу зовнішніх подій, що викликають у автора ті чи інші емоційні реакції, думки, міркування, іронічні коментарі, нотатки тощо. Як правило, вербальна реалізація цієї ролі виступає в запису супроводом до повідомлення про певну подію. Природно, що репертуар тут типовий для оформлення різних експресивних смислів — це вигуки, питання, емфатичні засоби, засоби акцентування певної інформації, одиниці оцінної семантики, часто стилістично марковані. Вони відбивають реакції на нові соціальні явища, побачене, почуте, прочитане. Так, нововведення щодо університетського ботанічного саду в Києві та ситуації в навчальному процесі викликає у автора різке обурення: «Уявити собі тільки, щоб колишній університет узявся до такої діяльності! [...] А з студентів деруть гірше, ніж за царських часів. А закордонні панегіристи (Крушельницький у Віденській “Новій громаді”) пишуть, що не тільки наука безплатна, а ще студентам платять за те, що вчаться... Що це — фарисейство чи просто хамство?» (8.05.1923). Про вбивство письменника І. Стешенка: «Дізнався од Костя Івановича страшні подоробиці про вбивство Стешенка [...] Коли б це не від Костя Івановича чув — я б не повірив: така це без краю безглузда, божевільна якась історія. А втім — чи ж божевільня у всяких формах і проявах у нас взагалі бракувало?» (20.12.1923). Запис січня 1924 р. фіксує емоційну реакцію з приводу стилю газетних публікацій у зв’язку зі смертю В. І. Леніна: «Газети (київські) говорять тільки про Леніна. Але як блідо, нецікаво, безталанно говорять! Ні на одну свіжу думку не здобулися казенні пера, жадного проблеску щирого чуття, живого почування великої втрати. Патетично, напушисто [...], казенно, мертво...» (24.01.1924). Обурення автора викликають різноманітні процеси 20-х рр.: «Вчора скінчився процес “Центра дійствий”. Сьогодні опубліковано присуд [...]. Во ім’я робітників і селян, як колись во ім’я самодержавія... Яка гидота!» (9.04.1924). З приводу огляду будинку колишньої Духовної академії на Подолі, що була в жалогідному стані, автор пише з обуренням: «Що ім пам’ятки давньої культури, цим людям без

учорашнього і, мабуть, без завтрашнього дня!..» (14.11.1924). Подібних фрагментів у щоденникових записах чимало.

Але найбільшою емоційною напруженістю відзначаються записи, присвячені подіям в Академії та науковій сфері. З приводу історії з Чернігівським музеєм, який не міг передати рукопис щоденника Шевченка для його підготовки для друку, автор пише майже у відчай: «Мене вже сумнів бере, чи взагалі можна пробити логікою товсту шкуру в очих отроків неповинних, з одного боку, та хамів незамаскованих, з другого... [...]. І навіть тільки доводиться витрачати час, енергію, силу — в цьому Панглосовському раю, чи, краще, домі для божевільних!... І в чийх тільки руках доля науки!..» (25.03.1925). Після Спільного зібрання в Академії автор записує: «Вернувся я додому — і така мене огида взяла... Чим ми повинні клопотати собі голову, тратити енергію, нерви й час, над чим битися!... Проклятий час, коли перша-ліпша каналія може тобі всю роботу перевернути, установи занепасти!» (15.02.1926). Про комісію з Харкова, що ревізувала діяльність Академії наук: «Забрала комісія протоколи, сидить над ними, ретельно виучує [...]. А я трохи цілу ніч не спав. Академії може бути кінець. Бо кому потрібна і який авторитет матиме Академія, в якій будуть призначені навіть не члени, а якісь “соглядатаї”. Якесь Академія другого сорту...» (17.01.1928). З приводу інтеграційних ідей щодо Академії наук і владних структур автор емоційно висловлює своє ставлення: «Він висловивсь, що Харків бажає маніфестувати єдність Академії й Наркомату. Хороша “єдність”!» (23.04.1928).

Зазначимо, що низка записів 1928 р., яка відображає сприйняття С. Єфремовим свого цькування у пресі, що продовжувалося тривалий період і мало масштабний характер, позначена досить «стриманими» засобами вираження. У записах представлено переважно констатацію факту у вигляді короткого речення, але з вираженням аксіологічної семантики завдяки номінативному вибору (*гавкотня, гавкають, гавкання*):

«Знову гавкотня, цим разом з “Пролетарської Правди”. Обіззався С.Щупак» (11.11.1928), «*Гавкають* на мене вже віршем!» (17.11.1928), «*Нове гавкання*: “засуджує і ганьбить” мене Педагогічний технікум ім. Грінченка» (21.11.1928), «*Нове гавкання*: кореспондент в московських “Известиях” з Харкова під заголовком “Носители идей петлюровщины в Украинской Академии наук”. Брехня і наклеп котяться, як снігова лавина...» (22.11.1928), «*Нове гавкання* — вчора на зборах в Художньому інституті» (23.11.1928), «*Паки і паки гавкання*: надрукували в “Пролетарській Правді” резолюцію Художнього інституту» (24.11.1928), «*Паки і паки гавкання*: в петербурзькій “Красній газеті” — передрук з московських газет» (25.11.1928), «*Ще одно гавкання* — на зборах у Кооперативному інституті. Дивуюся, чому мовчить “Кооптах”» (26.11.1928). «Вчора був єдиний день, коли не почув жадного гавкання [...]. Сьогодні знов гавкнули в Політехнікумі» (28.11.1928), «*Гавкають... Гавкають лото, “с остервенением”, пачками, немов поспішають вистріляти назбирану злобу*» (2.12.1928), «Знов почалося, тільки з другого боку» (14.12.1928) та ін.

Тут симптоматичним є той факт, що ці висловлення розпочинають запис, займають, за незначними винятками, ініціальну позицію в його структурі й фактично показують, що публікації в пресі та інші форми соціальної критики були достатньо дієвими, мали перлокутивний ефект і впливали на психологічний стан автора.

Записи цього періоду засвідчують, крім того, і сформовані очікування автора — адресата цих акцій, який відзначає їх відсутність як відхилення від «норми»: «В газетах тихо, без гавкання — на диво» (11.12.1928), «Тихо. Невже припинилось?» (12.12.1928). Ситуація завершується складанням С. Єфремовим з себе повноважень секретаря і зняттям його з адміністративних посад у Академії.

До реалізації ролі «носія психологічного стану» належать висловлення внутрішнього мовлення, що відбивають розмову з самим собою, стан свідомості автора в момент запису. Наприклад: «Не йде з голови учорапній візит Галагана. “Прихожу до вас, — так почав він, — як до громадської совісті”. Скільки людей шукають тепер, на кого б вилити те, що накипіло на душі, і як, справді, за наші часи громадського розпорошення й спідлення знайти цю, здавалося б, немудру втіху» (17.02.1926). Це фрагменти, що фіксують емоційний стан у зв'язку з неприємними подіями в Академії та скарги на обставини, що заважають спокійно працювати: «Чвари і чвари кругом. В Академії просто не продишнеш од них [...] Тоді доводилось обороняти од Іванця, а тепер — Іванця. Надокучили мені оці дріб'язкові чвари та сварки. Коли б швидше скинути з себе цеє головування осоружне» (5.07.1924), «Не дають працювати і люде, і справи» (12.07.1924).

Внутрішнє мовлення представлене докорами, критичними зверненнями до себе, як правило, з приводу своєї роботи: «Вічно те ж саме: *робиш усяку роботу* похапцем, нашвидку, неначе газетну статтю на коліні пишеш. Мабуть, справді таки довголітня газетна праця одригається. Не вмію економити сили чи розподіляти так *роботу*, щоб заздалегідь з нею впоратися. І доводиться поспішати і завжди потім мріяти, що було б отак чи отак *зробити*» (10.01.1926), «За цей тиждень так позапускав *роботу*, що не знаю, за що й хапатися. А про листи, нагальні, неодкладні — нема вже чого й говорити. Не знаю, коли тее й видихаю» (1.02.1926). Пор. також: «А в мене вже починається реакція. Покінчивши *роботу*, над якою сидів більш року, та одбувши річне звідомлення по Академії — маю таке почуття, ніби мені нема чого *робити*. А тим часом усе ж позапускав. Самих листів стільки лежить без відповіді, що й згадати лячно. Ну, та сьогодні й не хочеться мені ні про що думати. Лежу та читаю» (11.03.1927).

Окремий аспект реалізації ролі «носія психологічного стану» пов'язаний з тими фрагментами в щоденнику, які присвячені перебуванню в мальовничих місцях Києва — Китаєві, Володимирській гірці та інших історичних місцинах. Наприклад: «Погода навдивовижу: тепло, як улітку, ясно і сонця, сонця! Пощастило мені з одпочинком! Вчора компанією ходили до Китаєва, в гостину до другої санаторії, що в Преображенському скиту. Боже, яка краса кругом Києва! Навіть роки руїни її не знищили. Опинишся в лісі — ніби в незайманих одвіку пушах допіру знайденого острова. Краєвид зі старого городища над Китаєвом — це щось фантастичне, казка. На всі боки щось нове» (25.09.1923). Записи відбивають піднесений емоційний стан автора, його захоплення київськими краєвидами, моменти спілкування з природою, що породжують нові настрої, звернені до самого себе міркування, своєрідну комунікативну інтроспекцію. Подія має настільки потужний вплив на автора, що тривалий час зберігає свою силу, визначаючи його психологічний стан не лише під час спілкування з природою, а й згодом, значно пізніше. Порівняймо також й інші записи:

«Вечір просидів на Володимирській горі. Давно-давно вже я там не був. Краса! Небо потроху темніє, міниться — і разом міниться та грає фарбами і все навкруги: і зелені гори поруч, і далеке Задніпря, сизою млою повите, і тихий Дніпро внизу. Краса [...]. Життя йде собі, клекотить кругом, а ти його й не бачиш. Власне, вже й минуло — і спереду вже нічого немає. Лишається доживати, чи дотягати нудне ярмо» (8.07.1925), «Використав неділю і чудовий теплий день: ходив собі київськими кручами — на Лук'янівці та на Юрковиці. Що за прегарне оцей Київ місто і як ми мало цінуємо його красу! Я кілька годин сидів на горі, очей одірвати не міг: ліворуч темні бори і далеко мріє на горі Вишгород: просто Дніпро повився синьою биндою, ліворуч велике місто... Все зібралось до купи, щоб утворити таку красу, од якої справді очей одвести не можна» (10.10.1926).

Тема Києва та його краси — чи не єдине джерело, яке формує позитивний емоційний ряд та викликає у автора бажання писати про це в рамках щоденникової автокомунікації.

Роль «носія психологічного стану» представлена й у тих фрагментах, які розкривають самопочуття — як психічне, так і фізичне. Це звернені до себе вислови, що містять переважно нотки збентеженості, туги, заклопотаності, відчаю, пригніченості, фізичного виснаження. Вони присутні в записах у незначній кількості, проте у всі роки ведення щоденника: «Почуваю себе зовсім розбитим, слабим. Серце болить. Нічого робити не можу. Видко, помирати пора. Бо жити серед цієї гидоти справді несила вже...» (12.04.1924), «А тим часом іноді чую, що маю серце в грудях; таке велике, як кулак. Краще б його не чути!» (1.08.1924), «День цей я переболів у буквальному розумінні слова. Почуваю себе просто слабим, розбитим, морально пригніченим» (28.01.1926), «Вернувся з Харкова — змучений, вичерпаний, як ніколи. Настрій, що не то писати — думати тяжко» (11.03.1928).

Отже, роль «носія психологічного стану» знаходить виразне й різноманітне втілення в щоденникових записах: у висловленнях, позначених експресією, що викликана тими чи іншими враженнями від подій, які щойно відбулися, зміст яких визначає стан свідомості автора. Проте лексико-синтаксичний репертуар втілення цієї ролі залишається переважно в межах традиційних мовних засобів, зумовлених вираженням емоційного контенту. Серед найхарактерніших для стилю С. Єфремова засобів відзначимо ті, що пов'язані переважно з діалогізацією мовлення, властивою публіцистичному стилю, і вживаються у вигляді різних комбінацій. Це питальні речення у вторинній функції передавання експресивно забарвленої інформації, напр.: «І як тоді себе почуватимуть і ті, що кадили, і ті, що те кадіння приймали?...» (8.11.1927). Це інфінітивні речення, що передають суб'єктивно-модальну експресію: «Бо коли б, замість офіціальних реляцій та кадіння, справжній рахунок поставити владі — який би то страшний був рахунок!» (8.11.1927), а також номінативні речення, представлені окремо або у складі ширшого висловлення, часто з лексичними компонентами, які виділяють певну інформацію (частки, займенникові слова) — «Теж хороший здобуток революції» (12.07.1925), «А взагалі оця манера скаржитись начальству, — до яких троглодитських часів ми повернулись! Адже це робить “цвіт нації”, мозок її, — то що вже про інших казати?» (15.11.1927), «Але то “живці”, а це ж людина, що була “вождем”!» (17.12.1927).

Значний потенціал експресивності властивий конструкціям, що акцентують певний зміст завдяки використанню прономінальних одиниць на зразок *як, який, що, скільки, до чого*, які функціонально наближаються тут до часток: «І яких, нечуваних ніде і ніколи, форм воно прибрало!» (12.07.1925), «Що за дрібнота моральна — то звичайна публіка...» (21.04.1926), «Але скільки часу має цей чоловік, що встигає навіть такі монстр-доноси писати!» (14.11.1927), «І такі люди щось мають претензію будувати!» (28.01.1928). Це стосується і висловів з елементом синтаксичної парцеляції: «Був при цьому і Студинський. Поводиться він тепер інакше, ніби восени: облесно, запобігаючи, — без мила в душу лізе» (6.06.1927), «Лають нашу Академію, лають російську й погрожуються на неї. За неслухняність» (7.02.1929).

Для вираження різноманітної експресії, викликані обуренням, критичним ставленням, сумнівами, відчаєм, огидою і под., у записах широко застосовуються графічні знаки — знак оклику, іноді в поєднанні з трьома крапками, лапки (завзвичай для вираження іронічного ставлення), тире, знак питання, часто в різ-

номанітних комбінаціях: «...позбавлений працездатності через мене (!), що Академією управляю тільки я...» (4.02.1928), «Приходила до мене депутація від “академічного активу”, “середняцької верстви” в Академії...» (6.02.1928), «Родинні і дружні зв'язки мусять порватися в угоду “державним (!) інтересам”» (4.06.1928).

Природно, що до складу висловів, які представляють роль «носія психологічного стану», входить велика кількість лексичних одиниць, які в своєму значенні містять не лише семантику позитивної або негативної оцінки (семи «добре» і «погано»), але й семантику модального типу, що виражає ставлення автора до позначуваного явища, особи, події. Наведемо деякі з них із записів 1927 р.: *вибрик* (7.04), *торгаші* (22.04), *клязник* (5.05), *жуліки* (9.05), *головотяпство* (22.06), *лицарі скорої розправи з інакомислячими* (26.06), *брехун, хвастун, шлягер* (16.08), *безладдя, розгардіяш* (1.09), *вбожество* (2.10) ¹¹.

Попри численні й різноманітні вияви цієї ролі в текстах записів слід наголосити, що її представленість є значно меншою, ніж представленість ролі «того, хто пише», яка превалює над усіма ролями. Як правило, роль «носія психологічного стану» репрезентована поряд з ролями «того, хто пише» та «хронікера»: висловлення, які представляють їх, передують висловленням, що відбивають комунікативні дії автора в ролі «носія психологічного стану». Самостійно — в окремому запису — ця роль у щоденнику С. Єфремова не представлена, вона, як правило, супроводжує записи документального характеру. Виняток тут становить лише запис 11.03.1928 р. (див. вище), який є констатацією важкого емоційного стану з елементом відрефлектованості, однак сам запис відбиває реалізацію лише ролі «носія психологічного стану»: «Вернувся з Харкова — змучений, вичерпаний, як ніколи. Настрій такий, що не то писати — думати тяжко. [...] Нехай може колись згодом запишу, що було, а тепер скажу, що за все своє життя мені не доводилось ні разу переживати таких чорних днів, як ті, що в Харкові оце пережив» (11.03.1928). Причина цього психологічного стану розкривається в низці наступних записів, зроблених уже постфактум — майже через місяць: С. Єфремов у трьох об'ємних записах три дні поспіль — з 7.04 по 9.04.1928 р. — викладає події, що відбувалися в Харкові під час засідань Академії наук. Свій звіт про ці події він починає так: «Вже й місяць добігає кінця, як побував я у Харкові, а й досі не можу зібратись, щоб занотувати свої враження: з душі верне, як згадаю. Але треба хоч коротенько, бо коли б писати докладно, то б і на воловій шкурі не уписав би» (7.04.1928). Цей прецедент є достатньо показовим і доводить, що діяльність з документації подій усвідомлювалась автором як центральна при веденні щоденника.

Особливістю записів усіх років є практично повна відсутність реалізації ролі «діяча». У щоденнику С. Єфремова знаходимо лише один фрагмент, який повною мірою може бути кваліфікований як вияв ролі «діяча»: «От непомітно й минув рік, як почав я діаріуша. Хоча давно збирався, ще як війна почалася, записувати події і враження, але цим разом вийшло якось несподівано, не надумуючись. Спершу йшло туго, потім втягнувся, і вже тягне до цих сторінок [...]. Мабуть, це тому, що оце записування — ніби сурогат публіцистики: запи-

¹¹ Про оцінні номінації в щоденнику С. Єфремова див.: Мазур Н. В. Оцінні номінації осіб у «Щоденниках» Сергія Єфремова // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Філол. науки. — 2005. — Вип. 11. Т. 2. — С. 45–53; Мазур Н. В. Мова мемуарної літератури кінця XIX — початку XX століття (на матеріалі творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2006. — 21 с.

пеш — і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена» (1.05.1924). Як бачимо, у зв'язку з річницею ведення щоденника автор звертає свій погляд на саму діяльність, повідомляє про свої наміри в ній (*давно збирався*), різні етапи ведення записів (*спершу йшло туго, потім втягнувся*), про відбір інформації (*записувати події і враження*). Він намагається пояснити сам собі, у чому полягає ефект щоденникової діяльності (*запишеш — і скинеш немов ту вагу...*)¹².

Інші «відбитки» цієї ролі зовсім нечисленні. Так, наприкінці запису 15.05.1923 виникає коментар до написаного вище з докором, зверненим до себе: «Шкода, що не записував усього докладно. Цей “протокол” не для красочності побуту, а вона ж і найцікавіша. А тепер і часу нема, та й охоти» (15.05.1923), де містяться й пояснення мотивації щодо акту запису, роз'яснення своїх цінностей (*вона ж і найцікавіша*). Це коментар, пов'язаний з певними відхиленнями від звичайного перебігу щоденникової діяльності, зумовленими викликом автора до ГПУ. Після чотириденної перерви С. Єфремов починає запис словами «Позавчора дістав запрошення до ГПУ на сьогоднішній день» і описує цей візит, після чого переходить до подій 1922 р., які і стали причиною його виклику до органів, і ретроспективно їх описує, зі значною деталізацією. У такий спосіб він «закриває» фактографічну прогалину, з чим і пов'язаний його коментар наприкінці запису.

У двох записах відзначається аспект акуратності при веденні щоденника та фіксуються деякі недоліки: «Забув вчора записати про звичайну четвергову розмову» (4.04.1924), «Перебрався з санаторії додому. Тепер може акуратніше записуватиму» (1.10.1924). Чи не єдиний випадок у записах останніх років — нотування того факту, що записування було перервано через зовнішні обставини: «Перебили мені запис. Прийшов П. І. Рулін...» (21.03.1927).

Слід зазначити, що ці нечисленні «рефлекси» в реалізації ролі «діяча» належать до перших років щоденникової діяльності — 1923 і 1924 рр., пізніше вони не трапляються, і їх відсутність переконує в тому, що для автора важливішою була не сама діяльність та авторська самореалізація в ній, а створення текстового документа, в якому було б зафіксовано справжню інформацію про події певного періоду. Розподіл прагматичних ролей дозволяє побачити, що автора при веденні щоденника приваблювала не стільки сама діяльність та її автокомунікативний аспект, скільки її результат — створення персонального авторського літопису подій періоду 20-х років. У цьому, очевидно, він убачав своє завдання і в цьому полягала основна спрямованість діяльності.

Це підтверджує і динаміка записів у період з 1923 по 1929 рр. Якщо в перші роки ведення щоденника (1923–1924 рр.) у записах певне місце займають буденні події життя автора, які наповнюють його день та фіксуються на письмі, то в наступні роки вони поступово зникають, стають рідкістю. Навіть у доволі спокійному 1926 р. вони виникають спорадично, а в останні роки майже повністю витісняються записами, що відображають події соціального та академічного

¹² Варто звернути увагу на відверто алюзійний характер цього фрагмента: він ніби перифраз подібних висловів зі щоденника Т. Г. Шевченка, з текстом якого впродовж кількох років працював С. Єфремов. Див. наведені на початку статті фрагменти, а також: «В первые дни не нравилось мне это занятие, как не нравится всякое занятие, пока мы его себе не усвоим, не смеем его с нашим насущным хлебом. Сначала я принимался за свой журнал как за обязанность, как пунктики, как за ружейные приемы. А теперь, и особенно с того счастливого дня, как завелся я медным чайником, журнал для меня сделался необходимым, как хлеб с маслом для чаю» (12.07.1859), «У кого что болит, тот о том и говорит. Сегодня вечером, возвращаясь из огорода в укрепленье...» (21.06.1859).

життя. Ця динаміка виявляє пріоритети автора і показує те, чому він віддає перевагу, відхиляючи менш значуще: його професійне й соціальне життя набуває ознак усе більшої драматичності, які він намагається відобразити в записах якомога точніше. Місця для буденних подій фактично не залишається.

Фактор адресата. Розгляд усього корпусу щоденникових записів С. Єфремова в аспекті реалізації прагматичних ролей дає підстави для твердження про те, що в цьому щоденнику ми стикаємося з явищем подвійної адресації: записи характеризуються не лише адресованістю собі, тобто автоадресованістю, а й вираженою орієнтацією на зовнішнього адресата.

Автоадресовані форми внутрішнього мовлення відображені у висловленнях, що стосуються планування роботи, робочих самозвітів, констатації певного стану у виконанні професійної роботи, які присутні в записах усіх років і є константою щоденника С. Єфремова. Показовим у цьому відношенні є запис 12.10.1928 р., який акумулює різноманітні аспекти внутрішнього діалогу: «Цілими днями пересиджую за примітками до Шевченкових листів. Треба б уже за огляд для “Slavi”ї” братись, бо обіцяв його зробити; думав, що влітку зроблю, та й полінувався. А тепер од Шевченка не хочеться одриватись. Якось я ще не увійшов у нормальну колію, не розподілив свого часу, щоб усе встигати робити, та іноді й читанням захоплююсь. Ніби я все ще по-літньому живу. А пора б уже по-справжньому до діла братись» (12.10.1928). Внутрішнє мовлення, оформлене, проте, за законами писемного мовлення, відбиває констатацію ситуації, що склалася, вербалізацію попередніх намірів, фіксацію свого нинішнього стану, докорів, звернених до себе. Тут особливо важливим є те, що зміст внутрішнього мовлення визначає тема професійної роботи, і це яскраво характеризує мовну особистість автора.

Звичайно, автоадресація найповніше виявляє себе при відображенні у висловленнях різних емоційних станів. Мовні засоби тут відповідають тематиці і традиційним формам вираження «семантики експресії». Це репертуар експресивних висловів — вигуки, риторичні запитання, елементи діалогу з самим собою, емоційно-критичні зауваження, про які йшлося вище. Сюди також слід віднести і нечисленні висловлення, що фрагментарно відображають роль «діяча», але треба зазначити, що «обсяг» цієї ролі значно звужений, фактично мінімізований і, як ми бачимо, не є ключовим для визначення характеру автокомунікації.

Орієнтація на зовнішнього адресата виявляє себе передусім у реалізації ролі «того, хто пише», при документуванні різноманітних подій соціальної та академічної сфер, у записах з позначкою «з новітнього фольклору», записах розповідей людей про події, що відбувалися. Про звернення до зовнішнього адресата, який тут фактично моделюється як «читач майбутнього», свідчить не лише характер самої інформації, а й те, у який спосіб вона текстуалізується. Як можна побачити з наведених вище фрагментів, усі записи цього типу відзначаються деталізованістю в представленні описуваної ситуації, докладністю, прагненням відтворити її у вигляді максимально наближеному до реальності, чим пояснюється використання драматургічних форм репрезентації. Інакше кажучи, особливістю ведення щоденника тут є абсолютне переважання дескриптивного стилю в усіх фрагментах, що репрезентують роль «того, хто пише», яким належить основне місце в щоденнику.

Характерною ознакою, що вказує на орієнтацію на зовнішнього адресата, власне, майбутнього читача, виступає включення парентетичних вставок, у яких

роз'яснюється певна номінація, як правило, абrevіатура радянського періоду. Воно типове для багатьох записів різних років, пор.:

«Туди послано ЧОН (“части особого назначения”, комуністи)...» (22.02.1925), «Сьогодні другий “юний піонер” Солодуб, що сидить у Наркомосі (Комісаріят народної освіти), навчає Академію...» (25.03.1925), «“Методком” (щось на зразок колишнього Учебного комитета) знайшов “недоцільним” друкувати...» (5.07.1927), «“Вашліте” себе розпустило. Ця “Всеукраїнська Академія пролетарської літератури” попала в неласку в начальства» (27.01.1928), «Та поки що “шкраби” (“школьные работники”) держаться дружно» (21.03.1928).

Функцію пояснення і конкретизації виконують й інші парентетичні компоненти, які уточнюють певні обставини, деталізують інформацію:

«Вже на станції (Миронівка) огорнув нас метушливий рух близького містечка» (26.07.1924), «Почав статтю для Меженківського збірника (історичний нарис української книги), але можу писати тільки мікроскопічними дозами» (16.10.1924), «... і сподівається, що якась вища сила (Бог тепер не кажуть, але то все одно)...» (31.01.1925), «Заля Людвицького (проти Думи)...» (9.02.1925), «Листи до Перетця, Д. Дорошенка, Рудченкової, Гр. І. Грушевського та О. Козія (автора статті про Руданського)» (19.02.1925), «Ніби під виконкомом (колишня Дума) знайдено силу динаміту...» (22.07.1926), «Он Микола (Садовський) — молодий чоловік ще...» (8.04.1927).

Очевидно, що в контексті автокомунікації ці роз'яснення й розшифровки виглядали б зайвими, і в даному разі вони однозначно вказують на те, що повідомлення з ними орієнтовані на «іншого».

Потребу в такому мисленнєвому зверненні до зовнішнього адресата, створенні записів саме для нього, потребу в документуванні інформації можна пояснити, зокрема, і тими екстралінгвістичними обставинами, які супроводжували життя автора в 20-і роки і які знайшли відображення на сторінках щоденника. Вони пов'язані з атмосферою брехні — помітним явищем в інформаційному просторі автора, яка в деякі періоди ставала в його сприйнятті визначальним компонентом інформаційних потоків, серед яких проходило його життя. Цей аспект — як виключно аномальний — відзначається в багатьох записах різних років:

«Офіційне словослов'я, брехнею зогріте» (24.01.1924), «*Брехня, брехня, брехня... Якесь ваханація брехні, ціле море брехні, липкої, крикливої, навіть не натуральної*» (31.01.1924), «*І брехня, брехня! [...] Та ще хоч би правду в газетах написали, а то таке, що, — махнув рукою робітник, — ні слова правди*» (11.04. 1924), «Розмова ця хоч би кого вивела з рівноваги. Звичайно, про мене, і, звичайно, повно зненавиди й *брехні*» (17.01.1927), «Але тепер уся оця офіційна *брехня* здається мені надто огидливою» (6.11.1927), «Документ з першого і до останнього слова *брехливий*, заснований на вигадках, сплітках...» (14.11.1927).

Небайдуже ставлення до цього явища відбивається в численних експресивних висловах, саме воно й породжує інтенцію, пов'язану з відображенням істинної картини подій, стає імпульсом для розширення місця на сторінках щоденника для їх документування.

Отже, у щоденнику С. Єфремова спостерігаємо доволі нерівномірний розподіл між мовною реалізацією прагматичних ролей суб'єкта мовленнєвої діяльності — з гіперпредставленістю ролей «того, хто пише» та «носія психологічного стану». Водночас лексико-синтаксичні вияви двох інших ролей мінімізовані. Саме такий розподіл дає підстави для тези про подвійну адресацію записів — наявність модельованого текстом зовнішнього (додаткового) адресата, на якого — свідомо чи підсвідомо — орієнтувався автор. Відтак записи С. Єфремова репрезентують випадок істотного варіювання в дискурсі щоденника, зумовленого екстралінгвістичними чинниками, які змушують особистість використовувати щоденник не в зв'язку з автокомунікативними потребами, а з

метою документування інформації і створення інформаційної підструктури, зорієнтованої на зовнішнього адресата. Якщо розглядати цей випадок з погляду прагматики тексту, можна сказати, що він акумулює в собі всі ознаки текстотипу щоденника, проте до них долучаються і додаткові ознаки, властиві, зокрема, літописному тексту.

T. V. RADZHEVSKA

PRAGMATIC VARIATION IN DISCOURSE: DIARY RECORDS OF SERHIY YEFREMOV

The paper deals with discourse analysis of a diary text and a diary activity represented by the records of Serhiy Yefremov, a philologist, literary man, critic and researcher in textology. The records describe events of the social and academic life in the period of twenties (XX century) in Ukraine after the revolution and the civil war and may be interpreted as a special case within the scope of case study in discourse analysis of diary texts. Yefremov's records are examined in the perspective of the author's pragmatic model of a diary text type, which is based on the idea of parametrization of the communicative subject (here — the diarist), whose activity is determined by several pragmatic roles (role model). The analysis of the lexical and syntactical peculiarities of Yefremov's records has made it possible to show the disproportionate dominance in this case of two pragmatic roles while the representation of the others is minimized. These data lead to the conclusion that this diary text has two addressees — not only the inner addressee (the diarist himself), but also an outer one. So the specificity of pragmatic characteristics of Yefremov's records should be considered as a result of variation in the diary discourse. This fact can be explained by the influence of an extra-linguistic context whose general effect on diary semantics and its style was crucial.

Key words: diary discourse, text pragmatics, addressee factor, Serhiy Yefremov.

СЕМАНТИКА І ВАЛЕНТНІСТЬ ДІЄСЛІВ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «СПІВЧУТТЯ»

(на матеріалі польської, української та російської мов) _____

У статті досліджуються семантичні й валентнісні характеристики дієслівних репрезентантів емоцій групи «Співчуття» у польській, українській і російській мовах. Здійснюється порівняння дефініцій та моделей керування дієслів, описуються семантичні ролі Експерієнцера, Об'єкта і Причини емоції.

Ключові слова: актант, валентність, семантична роль, дефініція, модель керування.

При системному підході до вивчення лексичної семантики опис значення дієслова розуміють як «сценарій» певної типової ситуації, що містить окреслений набір учасників. Учасникам ситуації, або актантам, приписують різні семантичні ролі (Агенс, Пацієнс, Адресат, Інструмент тощо)¹. Поряд із семантичною роллю, яка визначається поведінкою учасника у позначуваній дієсловом ситуації, ще виділяють поняття «комунікативний ранг» (термін Філмора), який характеризує учасника з прагматичного погляду — за відношенням щодо фокусу уваги мовця (Суб'єкт, Об'єкт, Спостерігач)². Однак більшість мовознавців не виокремлює комунікативних рангів, а Суб'єкт і Об'єкт зазвичай розглядає серед семантичних ролей³. О. В. Падучева наголошує на тому, що поняття учасника ситуації, семантичної ролі учасника, синтаксичного актанта належать до різних рівнів — денотативного, семантичного, синтаксичного⁴. Спираючись на ці самі засади, С. С. Полежаєва актантно-рольову структуру емотивних дієслів розглядає на чотирьох рівнях: референтному (або денотативному) — Носій, Каузатор, семантичному — Агенс, Експерієнт, Пацієнс, Причина, Зміст, синтаксичному — підмет, додаток та комунікативному — Об'єкт, Суб'єкт⁵.

З поняттям «учасник ситуації» пов'язане поняття дієслівної валентності. Цей термін у мовознавстві почав використовувати французький лінгвіст Л. Тен'єр. Дієслово він пропонував уявити у вигляді своєрідного атома з гачками, що притягує до себе більшу чи меншу кількість актантів залежно від наявності гач-

¹ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — М., 2004. — С. 52–55.

² Там же. — С. 58.

³ Див., зокрема: Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т. — М., 1995. — Т. 1. — С. 120; Муравенко Е. В. О случаях нетривиального соответствия семантических и синтаксических валентностей глагола // Семиотика и информатика. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 71–81.

⁴ Падучева Е. В. Коммуникативное выделение на уровне синтаксиса и семантики // Семиотика и информатика. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 87.

⁵ Полежаева С. С. Семантико-грамматические особенности эмотивных глаголов, описывающих каузацию субъектом эмоционального переживания у себя самого и у другого лица // Филологические науки : Вопр. теории и практики. — Тамбов, 2013. — № 11 (29). Ч. 1. — С. 151–152.

ків, необхідних для утримування актантів. Кількість актантів, якими здатне керувати дієслово, учений називав дієслівною валентністю⁶. У сучасній лінгвістиці розрізняють семантичну і синтаксичну валентність. За О. В. Падучевою, семантична валентність дієслова — це те саме, що семантична роль учасника, синтаксична валентність — це морфо-синтаксична форма того мовного вираження, яке відповідає учаснику з даною роллю в реченні⁷. Співвідношення семантичних і синтаксичних валентностей називають моделлю керування дієслів⁸.

Наша стаття присвячена порівняльному дослідженню семантичної і валентнісної характеристики дієслівних репрезентантів емоцій групи «Співчуття» у польській, українській і російській мовах. Наявність кількох дієслівних лексем, що денотують ці почуття в кожній з досліджуваних мов, свідчить про певну відмінність емоційних переживань і відповідно — їх мовних позначень. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб показати ці відмінності як у межах кожної з мов, так і на міжмовному рівні. Як зазначає В. Ю. Апресян, дієслова, що входять до кластера «Жалость», позначають емоції хорошого ставлення, викликані поганими подіями, де Експерієнцер відчуває щось хороше стосовно Об'єкта, з яким відбувається щось погане. Дослідниця констатує, що ці дієслова мають три семантичні валентності — Експерієнцера, Об'єкта і Стимулу⁹. Якщо з Експерієнцером усе зрозуміло, це семантична роль учасника ситуації, який переживає емоцію, то стосовно Об'єкта слід внести деякі уточнення. Емоції групи «Співчуття» не лише скеровані на певну людину чи іншу істоту, вони їй адресовані, отже, можна сказати, що семантика Об'єкта забарвлена семантикою Адресата. У потрактуванні семантичної ролі Стимулу є певні розбіжності. Так, О. В. Падучева та В. Ю. Апресян термін Стимул ототожнюють з Причиною емоції¹⁰. А. Г. Пазельська Стимулом фактично називає Об'єкт і Причину емоції. Серед способів оформлення Стимулу при іменах та предикатах емоцій вона подає, зокрема, такі приклади: «Мы сострадаем *тем, кого они оставили*», «Пусть, как свечи, горит в нас сострадание *к тем, кого они оставили*»¹¹. При описі семантики емотивних дієслів також використовують назви Причина¹² та Каузатор емоції¹³. Ми у своєму дослідженні будемо послуговуватися термінами Експерієнцер, Об'єкт і Причина емоції.

Початковим етапом при дослідженні семантики лексичних одиниць є аналіз їх словникових дефініцій. Дієслова на позначення емоційних переживань часто дефініюють за допомогою синонімів або конструкцій з іменниковими назвами емоцій, що не завжди дозволяє виділити їх диференційні ознаки. У порівнюваних мовах на позначення переживання емоцій групи «Співчуття» існують такі дієслівні назви: п. *współczuć, litować się, zlitować się, ulitować się, żałować, pożałować, rozżalać się, uzalać się, ubolewać*; укр. *снівчувати, жаліти, пожаліти*,

⁶ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М., 1988. — С. 250.

⁷ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — С. 52–53.

⁸ Муравенко Е. В. О случаях нетривиального соответствия семантических и синтаксических валентностей глагола // Семиотика и информатика. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 71.

⁹ Апресян В. Ю. Валентность стимула у русских глаголов со значением эмоций: связь семантики и синтаксиса // Рус. яз. в науч. освещ. — 2015. — № 1 (29). — С. 53.

¹⁰ Там же. — С. 41; Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — С. 278.

¹¹ Пазельская А. Г. Валентные свойства русских отглагольных имен эмоций // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии : Тр. междунар. конф. «Диалог-2005». — М., 2005. — Вып. 4 (11). — С. 402.

¹² Полежаева С. С. Знач. праця. — С. 150–158; Mikołajczuk A. Obraz radości we współczesnej polszczyźnie. — Warszawa, 2009. — 357 s.

¹³ Jędrzejko E. O językowych wykładnikach pojęcia Wstyd w różnych koncepcjach opisu // Język a Kultura. Uczucia w języku i tekście. — Wrocław, 2000. — T. 14. — S. 59–77.

жалувати, зжалитися, розжалитися, розжалобитися, уболювати; рос. *сочувствовать, сострадать, жалеть, пожалеть, сжалиться, разжалобиться, соболезновать*.

У польській мові серед дієслів семантичного поля «Співчуття» центральною є лексема *współczuć* «wczuwać się w sytuację kogoś nieszczęśliwego, czuć wraz z nim żal, smutek» (SWJP ¹⁴). У сучасній мові це фактично моносемант, друге застаріле значення дієслова, яке вказує на емпатію без конкретизації почуття, подає лише словник за редакцією В. Дорошевського: «1) *solidaryzować się uczuciowo z kimś cierpiącym, z kimś, kogo spotkało nieszczęście, komu się nie powiodło; litować się, ubolewać nad kimś; 2) daw. czuć tak samo, to samo, co inni*» (SJPD). Дієслово *współczuć* може мати такі моделі керування ¹⁵:

Ктоś współczuje komu (z powodu czego), напр.: «Współczułam im, że tak ciężko pracowali całe życie i że to ich życie było szare, nijakie, bardzo skromne <...>» (Т. Конвіcki), «Wszyscy Niemcy w więzieniu mu współczuli, bo wzywany był codziennie na ciągnące się godzinami przesłuchania <...>» (А. Збых); **Ктоś współczuje komu (w czym)**, напр.: *współczuć komuś w kłopotach rodzinnych, w niedoli, w nieszczęściu*; **Ктоś współczuje czemu (кого)**, напр.: «Emilia otaczała ją zawsze wielką serdecznością, współczując jej smutnemu losowi» (D. Koral).

В українській і російській мовах центральними лексемами семантичного поля «Співчуття» є відповідники з тим самим етимомом **čuti*: укр. *співчувати*, рос. *сочувствовать*. Українське дієслово *співчувати* є двозначним, перше значення пов'язане з переживанням емоції групи «Співчуття», натомість друге — доволі широке, вказує на прихильне ставлення до когось, схвалення чогось: «1) чуйно ставитися до чийого-небудь горя, до чийось переживань; 2) прихильно, доброзичливо ставитися до кого-небудь, схвалювати щось; підтримувати діяльність, напрям якої-небудь організації, партії, бути ідейно близьким до неї» (СУМ). Це дієслово може виступати у таких синтаксичних конструкціях:

Хтось співчуває кому (з якої причини), напр.: «Котляревський співчував колишньому солдатові: начальство ставилось до нього несправедливо, постійно чіплялось, ляло <...>» (Б. Левін), «Удень він у думках розмовляв зі своїми гармашами, співчував батькам, що вже більше не побачать своїх соколів <...>» (М. Стельмах); **Хтось співчуває кому (у чому)**, напр.: *співчувати комусь у горі*; **Хтось співчуває чому (кого)**, напр.: «Проживши після того якийсь час у гаремі, Марина дуже полюбила циганку, бо та щиро до неї ставилася й співчувала її горю» (А. Кащенко).

Російська лексема *сочувствовать* у «Словаре современного русского литературного языка» подається з трьома значеннями, два перших з яких ідентичні значенням української лексеми: «1) относиться с участием, состраданием к горю, переживаниям кого-либо, 2) относиться благосклонно, благожелательно к кому-, чему-либо; одобрять; поддерживать деятельность, направление какой-либо партии, организации, быть идейно близким к ней, 3) *с кем устар.* одинаково с кем-либо чувствовать, мыслить и т. п.» (ССРЛЯ). Варто зазначити, що третє застаріле значення російського дієслова вже не фіксується новішими словниками, воно збігається з другим застарілим значенням польського відповідника *współczuć*, яке вказує на емпатію без конкретизації почуття. Російське дієслово реалізує ті самі моделі керування, що й польське та українське:

¹⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

¹⁵ Визначення моделей керування ми здійснювали шляхом аналізу матеріалу з національних лінгвістичних корпусів: Narodowy Korpus Języka Polskiego. — <http://nkjp.pl>; Український національний лінгвістичний корпус. — http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/; Национальный корпус русского языка. — <http://www.ruscorgo.ru>, а також ілюстративних прикладів з тлумачних словників.

Кто-то сочувствует кому (по какой причине), напр.: «Осип Эмильевич сочувствовал мне, понимая, что положение личного секретаря, в домашней обстановке к тому же, унизительно и совершенно мне не подходит» (Е. Герштейн), «Он даже искренне сочувствовал этим девушкам, потому что кризис коснулся их ровно так же, как всех остальных» (А. Геласимов); Кто-то сочувствует кому (в чем), напр. «Мы все смотрели с состраданием на ее поразительную красоту и сочувствовали ей в ее горе» (Е. Дюпен-Крашенинникова); Кто-то сочувствует чему (кого), напр.: «Но, несмотря на то, что я искренно сочувствовал её печали <...>» (Л. Толстой), «Александр Трифонович очень сочувствовал горю старшего друга» (Ю. Трифонов).

Як показує аналіз фактичного матеріалу, словотвірні конструкції і моделі керування п. *współczuć*, укр. *співчувати* і рос. *сочувствовать* однакові. Дієслівні префікси *współ-*, *спів-*, *со-* вказують на те, що почуття можна розділяти з кимось. Експерієнцер подумки ставить себе на місце Об'єкта емоції. Дативна модель керування зумовлена тим, що семантика Об'єкта забарвлена семантикою Адресата, почуття не просто скеровані на Об'єкт, вони йому адресовані і часто супроводжуються мовленнєвим актом. Причина на морфо-синтаксичному рівні може передаватися приїменниково-іменниковими конструкціями «w / в + місцевий» (*współczuć komuś w nieszczęściu*, *співчувати комусь у біді*, *сочувствовать кому-то в горе*), іменниками у давальному відмінку (*współczuć czyjeś niedoli*, *співчувати чьому-то горю*, *сочувствовать чьему-либо несчастью*) або цілими підрядними реченнями (див. приклади вище). Досить часто безпосередньо в моделі керування вона взагалі відсутня. Як зазначає В. Ю. Апресян, валентність Стимулу у цих дієсловах є інкорпорованою: вказівка на страждання Об'єкта як Стимул почуття є частиною їх лексичного значення¹⁶.

Ще одне російське дієслово *сострадать* тяжіє до центру семантичного поля «Співчуття», незважаючи на те, що лексикографи відносять його до лексем з обмеженим функціонуванням, маркуючи його як застаріле або книжне: «устар. испытывать сострадание к кому-, чему-либо» (ССРЛЯ), «книж. испытывать страдание, страдать при виде чьих-либо страданий» (БТСРЯ). Це дієслово, на відміну від іменника *сострадание*, справді має невелику фреквентність у сучасних художніх текстах, наявних у Національному корпусі російської мови, натомість значна частина текстів, де воно вживається, належить до XVIII–XIX ст. Словотвірна конструкція і моделі керування *сострадать* аналогічні до *сочувствовать*:

Кто-то сострадает кому (по какой причине), напр.: «Они подавлены моим несчастьем и искренне сострадают мне» (Ф. Гладков), «Он закрывал глаза, видел Кармадона безвольным и горестным и сострадал ему (В. Орлов); Кто-то сострадает чему (кого), напр.: «Она сострадала болезни Фэри, прощала ей озорство <...>» (О. Щеглов).

Однак російська мовна свідомість *сострадать* сприймає як сильніше почуття порівняно з *сочувствовать*: «Я не испытывала особенно острой жалости к женщине с портрета — ведь мы, в сущности, не были знакомы. То есть я ей сочувствовала, но по-настоящему сострадать тому, кого не знаешь, может только святой» (А. Ткачова).

У польській мові також існує відповідна до *сострадать* застаріла лексема *współcierpieć*, яка у словнику за редакцією В. Дорошевського маркується як рідковживана: «*rzad. cierpieć wspólnie z kimś, odczuwać czyjeś cierpienie*» (SJPD), а в новіших словниках узагалі відсутня. У Національному корпусі польської мови ми знайшли 27 випадків уживання цього дієслова, напр.: «*Pragnęła razem z Nim współcierpieć*» (I. Szkudelska), «*Rozmowy mają wielkie znaczenie także dla*

¹⁶ Апресян В. Ю. Знач. праця.— С. 54.

мłodszych dzieci; wiem od pacjentek, z którymi przechodziłam chemioterapię, że dzieci potrafią współcierpieć i współodczuwać» (К. Кофта).

Центральну позицію в досліджуваному полі займає і польське дієслово *litować się* «одчуwać, przejawiać litość, współczuć komuś lub czemuś, uważać się nad kimś lub nad czymś» (SJPD). Це дієслово керує Об'єктом в орудному відмінку з прийменником *nad*:

Ктоś lituje się nad kim (z powodu czego), напр.: «Jeńcy niemieccy maszerują koło naszych zaprzęgów <...> wszyscy litują się nad nimi. Wyglądają nędznie i potulnie» (J. Szczepański), «Litowałam się trochę nad tobą, bo jesteś sierota» (N. Konwicki).

У такій же формі може об'єктивуватися і Причина емоції, а Об'єкт займає позицію родового відмінка належності:

Ктоś lituje się nad czym (kogo), напр.: «Publiczność pocziwa litowała się nad nędzą tych biedaków i pomagała im jak mogła» (J. Ptaśnik).

Однак типовим вираженням Причини є попередній чи наступний контекст. Об'єктом емоції, позначуваної дієсловом *litować się*, можуть бути не лише людські, а й будь-які живі істоти: «Więcej lituję się nad mrowiskiem spalonym przez pastuchów czy nad zdychającym z głodu, oślepionym, starym kotem niż nad całą ludzką nędzą świata» (S. Witkiewicz). *Litować się* можна не лише над кимось, а й над собою: «Popijał kawę z papierowego kubka, coraz żałośniej litując się nad sobą. Jest bezdomnym kloszardem <...> Wszystko stracił, wszystkiego się wyparł, zostały mu tylko śmierdzące łachy i wspomnienia» (M. Gretkowska).

Словникові дефініції префіксальних утворень від *litować się* майже не різняться між собою, пор.: *zlitować się* «okazać komuś litość, miłosierdzie, zrobić coś dla kogoś z litości; ulitować się, zmiłować się» (USJP), *ulitować się* «okazać litość, dać wyraz swojej litości, zwykle pomagając komuś (lub czemuś) w jego kłopotach» (USJP). Однак порівняно з дієсловом *litować się*, яке містить семи і «відчувати», і «проявляти жалість», префіксальні деривати вказують лише на дієвий вияв жалості, тобто позначають діяльність під впливом жалості — «виявити жалість, зробити щось для когось з жалості, допомогти комусь з жалості»: «Dopiero po południu jeden z oficerów ulitował się i dał mu pić, choć Franz go wcale o to nie prosił» (M. Kabat), «<...> pewnego dnia poznał Dolores, która ulitowała się nad nim, zaprosiła do swego domku, nakarmiła <...>» (W. Horwath), «Pędziliśmy od szpitala do szpitala i nigdzie nas nie chcieli. Dopiero na robotniczej Woli zlitowano się i wpuszczono Mamę do środka» (M. Ławrynowicz), «Śmierdział chyba rzeczywiście bardziej od innych, chodził obdarty, nie zmieniał ubrań tygodniami, aż czasem zlitowała się i uprała mu coś któraś z sąsiadek» (R. Ziemkiewicz).

Відмінність між цими префіксальними дієсловами виявляється у 2-й особі однини наказового способу: *ulituj się*, на відміну від *zlituj się*, характеризується певною стильовою піднесеністю і вживається переважно при звертанні до Бога чи до святих, тоді як *zlituj się* має ширше коло функціонування, воно може виступати й синонімом до *ulituj się*, і вживатися в розмовному стилі у значеннях «опам'ятай się, zastanów się; zmiłuj się, bój się Boga» (USJP).

Відповідником до п. *litować się* в українській мові є перше значення полісеманта *жаліти*, яке у словнику розкривається через посилання на іменники *жалість* і *співчуття* без актуалізації семантичних особливостей дієслівної лексеми: «1) відчувати жалість, співчуття до кого-небудь; 2) нарікати на що-небудь, уболівати за чимось, за щось; шкодувати, жалкувати; 3) берегти, оберігати кого-, що-небудь; неохоче витрачати що-небудь, шкодувати, жалкувати» (СУМ). Дієслову в цьому значенні властиві акузативні моделі керування:

Хтось жаліє кого (з якої причини), напр.: «А він жалів її, що вона така гарна та молода та поневіряється в наймах» (Б. Грінченко), «Сергій не раз у мене допитувався, чому тітка Марина обходить нашу хату. Йому здавалося, що це ми її колись образили, через те він так її жалів» (М. Руденко); **Хтось жаліє кого (за що)**, напр.: «Всміхнулася сумно й підбадьорливо, наче наперед жаліла його за муки, що має відбутися, і Петрові скімко зіщулилося серце» (В. Шевчук).

Найчастіше ж Причина емоції у моделі керування поряд з Експерієнцером і Об'єктом відсутня. Вона може об'єктивуватися у попередньому чи наступному контексті: «Я позирнув на нього, і мені в душу ввірвалося щось гірке й солоне: я, здається, починав жаліти й цього чоловіка. В нього посмикувалася права брова, обличчя було сіре й нездорове, а очі вже не дивилися на мене, а були скошені» (В. Шевчук).

Аналогічним до українського *жаліти* є російське *жалеть* у трьох значеннях: «1) чувствовать жалость, сострадание к кому-нибудь; 2) печалиться, скорбеть по поводу чего-либо или о ком-нибудь, сокрушаться; 3) беречь, щадить» (ССРЛЯ). Відмінність лише в тому, що в російського дієслова наявне ще четверте обласне значення: «4) обл. то же, что любить, чувствовать приязнь» (ССРЛЯ), яке новіші словники вже не фіксують. Слід зауважити, що дієслова *любити* і *жаліти* дуже часто вживаються поряд як в українській, так і в російській мовах: «Ти йдеш у небезпеку. А тебе люблять, тому й жаліють. Я тебе теж люблю, тому й шкода! Прощай!» (Ю. Покальчук), «Я согласен, больную, парализованную мать острее жалеешь и любишь» (С. Довлатов). Моделі керування рос. *жалеть* у першому значенні абсолютно аналогічні до укр. *жаліти*:

Кто-то жалеет кого (по какой причине), напр.: «Когда Ольга Мирошниченко приходила к Юрию Трифонову, еще не будучи его женой, она видела его неухоженность, тараканов у него в квартире и очень его жалела» (В. Басевский), «<...> Лева нежно лнул к матери, жалел ее, видя в этом больничном желто-буром халате» (Е. Герштейн); **Кто-то жалеет кого (за что)**, напр.: «Он жалеет Марию Семёновну за её тяжёлую жизнь <...>» (В. Микушевич), «Наверное, отец этого не понимал, и Кира привычно пожалела отца: она жалела его уже за тот раздраженный тон, в котором мать говорила о нем» (І. Безладнова).

У польській мові також існує полісемант *żałować*, який, на відміну від укр. *жаліти* і рос. *жалеть*, лише у третьому значенні входить до семантичного поля «Співчуття»: «1) odczuwać żal, być pogrążonym w smutku z jakiegoś powodu, przeżywać coś przykro, boleć nad czymś», «2) odczuwać żal z powodu przekroczenia przez siebie norm moralnych, boleć nad własnym postępowaniem, mieć wyrzuty sumienia, odczuwać skruchę», «3) litować się nad kimś, czuć litość dla kogoś, współczuć komuś z powodu jego kłopotów, niepowodzeń, nieszczęść» (SWJP). Об'єкт при дієслові *żałować* у значенні, пов'язаному з досліджуванним полем, так само, як при українському та російському дієсловах, є акузативним:

Ktoś żałuje kogo (z powodu czego), напр.: «Z okrętu, na którym służył, dostał się do Hamburga z żołnierzami. Byli tam tacy, co go żalowali, bo był prawie dzieckiem» (M. Szejnert), «Żałował Radka, że nie złożył w porę aplikacji, bo teraz, niestety, lista była już zamknięta» (R. Ziembkiewicz); **Ktoś żałuje kogo (za co)**, напр.: «Mam go żałować za to, że pozbył się Edyty?!» (D. Banek).

Відмінність значень, пов'язаних із семантичним полем «Співчуття», від решти значень польського, українського і російського полісемантів з етимолоном **žalb* полягає в тому, що Експерієнцер відчуває смуток, жаль не через власні клопоти, а у зв'язку з нещастям іншої особи. Хоча жаліти можна не лише когось, а й самого себе, тоді Експерієнцер одночасно виступає і Об'єктом емоції: «Na wysokości ronda Zesłańców Syberyjskich zrobiło mi się żal mamy, popłakałam się, potem zacząłem żałować siebie, kota, moich dzieci, Krystyny i Beaty, nawet żony»

(Т. Jastrun), «Мучився він люто, і з тією мукою входив у серце все більший жаль, він жалів себе й проклинав цілий світ» (Ю. Мушкетик), «В детстве, когда тетя Маруся объявила мне, что она мне не мама, а тетя, я так жалела себя, ощущала свое сиротство» (Л. Смирнова).

Також можна жаліти тварин: «<...> wstydziłem się tego, że żałowałem ojca mniej niż dwa lata wcześniej grzebanego psa, którego mi sąsiedzi otruli» (М. Pinkwart), «— Я люблю тварин і дуже їх жалію, — зітхнув на те бухгалтер» (Н. Околітенко), «<...> пожалел он и собаку, грязную и некрасивую, на которую случайно упал его пьяный и бесцельный взгляд» (Л. Андреев).

Дефініції української та російської дієслівних лексем з префіксом *по-*, порівняно з безпрефіксними, ширше розкривають значення, пов'язані з семантичним полем «Співчуття», відображають паралельне виявлення турботи, прихильності, приязні, любові, ласки, пор.: укр. *пожаліти* «1) відчутти жалість, співчуття до кого-небудь, зглянутися на кого-, що-небудь; висловити співчуття; потурбуватися про кого-небудь, виявити прихильність, приязнь» (СУМ); рос. *пожалеть* «1) почувствовать жалость, сострадание к кому-либо; сожалеться над кем-либо; испытывая жалость, сострадание к кому-либо, воздержаться от неприятных, обременительных действий, поступков по отношению к кому-либо; разг. позаботиться, проявить любовь, приязнь; простореч. поласкать» (ССРЛЯ). Дефініція польського дієслова *pożałować*, на відміну від українського і російського, не об'єктивує паралельного виявлення турботи, прихильності, приязні, любові, ласки: «2) okazać komuś żal, współczucie, ulitować się, użalić się nad kimś, nad czymś» (USJP). У дефініції *pożałować*, так само, як і в *żałować*, значення, пов'язане з семантичним полем «Співчуття», є не основним, тому ці лексеми розташовані далі від центру поля.

Цікаво, що близькі почуття прихильності, ласки, любові поряд з жалістю та співчуттям, які об'єднані в першому значенні укр. *пожаліти* та рос. *пожалеть*, в українському розмовному дієслові *жалувати* розділені на окремі значення: «1) розм. виявляти прихильність, ласку, любов; 3) розм. уболівати за чимось, за щось; жалкувати; висловлювати співчуття кому-небудь, співчувати комусь» (СУМ). Для цього предиката характерна конструкція з акузативним Об'єктом:

Хтось жалує кого (з якої причини), напр.: «Він розумів, що ті люди не знають, що говорять, і жалував їх» (І. Франко).

З етимомом **żałь* у досліджуваних мовах пов'язані ще кілька префіксальних дериватів, які стоять трохи далі від центру семантичного поля «Співчуття», оскільки мають семантичну і стилістичну обмеженість. Для польського дієслова *użalić się*, маркованого як книжне, головним є значення «пожалітися, поскаржитися» і лише другим — «виявити комусь співчуття, пожаліти, проїнятися жалістю, співчуттям до когось» — «2) książk. okazać komuś żal, współczucie, pożałować kogoś, czegoś, ulitować się nad kimś, nad czymś» (USJP). Об'єкт у моделі керування виступає в орудному відмінку з прийменником *nad*. Причина емоції може передаватися за допомогою підрядного речення або дальшого контексту:

Ктоś użala się nad kim (z powodu czego), напр.: «Kiedyś się nad nim użalał, że cierpiął, że był ubogi, że tak ciężko pracował <...>» (J. Kraszewski), «Aż kipiał ze złości, gdy usłyszał, jak jakieś kobiety użalały się nad żoną zabitego Isidora: — Taka młoda... taka młoda... I właśnie spodziewa się dziecka» (J. Dobraczyński).

В орудному відмінку з прийменником *nad* може виступати і Причина емоції, об'єктний актант у цьому випадку є генітивним:

Ktoś użała się nad czym (кого), напр.: «Bala, żona Mosy, użała się nad cierpieniem męża <...>» (Z. Kossak).

В українській мові з подібним значенням функціонує кілька лексем, характерних лише для розмовного стилю. Однією з них є моносемантичне дієслово *зжালитися* «розм. виявити жаль, співчуття до кого-небудь, зглянутися на когось» (СУМ) з аналогічною моделлю керування:

Хтось зжалився над ким (з якої причини), напр.: «Над деякими таки зжалилися, бо так щиро проливали слюзи, так благами, ледь не на коліна падали» (П. Запаренко), «Приблудився він до нас якось холодної пізньої осені — мокрий, у реп'яхах, голодний, худощий, одне слово, бездомний, собачий так би мовити, бомж. І так жалібно скавулив, зазираючи мені в очі, що я зжалився і сказав: гаразд, зоставайся з нами, буде в нас що їсти, тобі теж перепаде» (В. Чемерис).

Ще три синонімічні дієслова *розжалобитися, розжалитися, розжалітися* мають те саме значення «розм. перейнятися жалощами; розчулитися; почати жаліти кого-небудь» (СУМ) і керування:

Хтось розжалобився над ким (з якої причини), напр.: «— Коли цей гострий спис устряв їй у бік, потім влучив у руку, потім черкнув об плече — вона не крикнула, не зойкнула, <...> Січовик знову розжалобився над бідною молодницею; охав та ахав він дуже жалібно» (М. Вовчок).

Стилістично обмежені російські кореляти *сжалиться* «простореч. почувствовать, проявить жалость, сострадание по отношению к кому-либо» (ССРЛЯ) і *разжалобиться* «разг. поддаться чувству жалости» (ССРЛЯ) реалізуються в аналогічних синтаксичних конструкціях:

Кто-то сжалился над кем (по какой причине), напр.: «Некий спасавшийся от преследования беглец был схвачен людьми, которые искали не его, а другого. Увидев, что поймали не того, кого ищут, они сжалились над ним и позволили ему бежать в лес» (Б. Окуджава), «Русаков, разжалобившись над дочерью, <...> соглашается выдать ее за Вихорева» (М. Добролюбов).

Префіксальний полісемант *сожалеть* «1) испытывать сожаление, огорчаться, печалиться; 2) устар. испытывать, выражать сожаление (во 2-м значении), жалеть» (ССРЛЯ) перебуває ще далі від центру семантичного поля «Співчуття», оскільки лише друге застаріле значення пов'язує його з цим полем. Дієслово має кілька моделей керування:

Кто-то сожалеет о ком, напр.: «Да, я самолюбив: и, например, никому не позволю сожалеть обо мне» (І. Тургенев), «От души сожалела обо мне добрая Марья Ивановна и с каждым днем более и более принимала во мне участие» (Ю. Жадовська); **Кто-то сожалеет кому,** напр.: «Добрейшая старушка моя ни к кому не питала таких чувств, и в душе она очень сожалела Грайворону и даже любила его; но...» (М. Лесков); **Кто-то сожалеет кого,** напр.: «Анна Андреевна искренне плакала, от всей души сожалела моего героя и пренаивно желая хоть чем-нибудь помочь ему в его несчастиях» (Ф. Достоевський), «Меньшинство, наоборот, негодовало на покойного, искренно или нет — неизвестно, сожалела его жену» (М. Гейнце).

Етимон **žalъ* також лежить в основі предикативних форм, виражених словами категорії стану, які в порівнюваних мовах мають ідентичні значення, пов'язані з семантичним полем «Співчуття», пор.: п. *žal* «2) odczuwając współczucie dla kogoś, czegoś» (SWJP); укр. *жаль, жалко* «1) про жалість, співчуття до кого-, чого-небудь» (СУМ); рос. *жаль, жалко* «1) о чувстве жалости, сострадания» (БТСРЯ). При цих формах у трьох мовах Експерієнцер виступає в давальному відмінку, а Об'єкт емоції — у знахідному:

Komuś jest (robi się, zrobiło się, uczyniło się) żal kogo (z powodu czego), напр.: «Przez chwilę robi mi się go [Webera] żal, głównie dlatego, że ma kaczę chód i krzywa głowę, ale trochę też z powodu żony i dziecka» (S. Dygat), «Żal mu było tego człowieka jak nikogo na świecie: Jawora bowiem był stary i zgarbiony, usta miał płaczliwie wykrzywione, jak gdyby mu jakaś niewidzialna

istota wiecznie tortury zadawała <...>» (H. Worcell); **Комусь жаль (жалко) кого (з якої причини)**, напр.: «І щемить їй серце, болить, як зранене, бо стоять он позаду ще семеро, і кожного *жаль*, і за кожним душа болить: як то вони житимуть на білому світі, які дороги простеляться перед ними?» (Г. Тютюнник), «<...> здалося їй, що він страх блідий і вимучений, і серце в неї такеньки стиснулось тісно й такечки *жалко* їй стало своє дитя кохане, що й голосу не найшлося слова вимовити до його» (М. Вовчок), «І було йому *жаль* тих птиць, тої звірини, котрій люди не дають спокою, і тих людей, котрих турбує війна» (Б. Лепкий); **Кому-то жаль (жалко) кого (по якій причині)**, напр.: «Мне стало жаль [Бэлу] — такая смертельная бледность покрыла это милое личико!» (М. Лермонтов), «Когда приходило на мысль, что он очень болен и, пожалуй, недолго еще протянет на этом свете, тогда становилось жаль его до слез» (А. Чехов), «Он слышал ее тяжелое, громкое дыхание, и ему было невыразимо жалко ее» (Л. Толстой).

Група дієслів з етимомом **bolēti* перебуває найдалі від центру аналізованого поля, оскільки актуалізація семантики, пов'язаної з переживанням емоцій групи «Співчуття», не є для них основною. Лексикографічні описи польської лексики *ubolewać* не розділені на окремі значення, однак представлені в них семантичні компоненти дуже віддалені один від одного, крім того, словникові тлумачення дуже різняться між собою, пор.: «odczuwać, wyrażać żal, współczucie, niezadowolenie, żałować czegoś; narzekać, utyskiwać» (USJP), «odczuwać, wyrażać żal, współczucie, boleść» (SJPD). Тут, крім значення «відчувати, виражати співчуття», можна виділити такі, як «сумувати», «виражати незадоволення», «нарікати», «жалкувати». Укладачі словника сучасної польської мови взагалі не виділяють семи «співчувати» у дефініції *ubolewać*: «wyrażać swe niezadowolenie z czegoś, utyskiwać, narzekać na coś» (SWJP). Це дієслово керує Об'єктом в орудному відмінку з прийменником *nad*:

Ktoś ubolewa nad kim (z powodu czego), напр.: *ubolewać nad chorymi*; «Ludzie ubolewają bardzo nad ofiarami, których liczba wzrasta z dnia na dzień w miarę poszukiwań» (A. Bobkowski).

У такій формі може виступати і Причина емоції, Об'єкт у таких випадках переходить у форму родового відмінка належності:

Ktoś ubolewa nad czym (кого), напр.: *ubolewać nad czymś nieszczęściem, nad kalectwem dziecka, nad nędznymi warunkami ludności*; «Przyjm też i tę pomoc pieniężną ze skarbicy wielu narodów, które żyją daleko stąd, ale które ubolewają nad niedolą ludu Twego i chciałyby złagodzić jego cierpienia» (L. Wolanowski).

Причина в моделі керування може передаватися також підрядним реченням:

Ktoś ubolewa z powodu czego, напр.: «Żandarm, wyraźnie było widać, przejął się losem żony. Ubolewał, że tak młoda osoba jest tak poważnie chora» (L. Guz).

Українське дієслово *уболівати* близьке до польського *ubolewać* семами «сумувати», «виявляти співчуття». Сучасні лексикографи виділяють у ньому два значення: «1) гостро переживати у зв'язку з чим-небудь, глибоко сумувати за ким-, чим-небудь; виявляти співчуття кому-небудь; пристрасно віддаватися чому-небудь, гостро відчувати, переживати щось; 2) піклуючись, дуже турбуватися, тривожитися за кого-, що-небудь; гостро переживати за успіхи в спортивних змаганнях» (СУМ). Б. Д. Антоненко-Давидович слово *уболівати* описував так: «співчувати комусь, журитися за когось, брати чийсь горе близько до серця»¹⁷. Цій лексемі властиві кілька моделей керування:

Хтось уболіває над ким (з якої причини), напр.: «А тепер, уже в душі, Василина оплакувала долю молодого командира. Вона так уболівала над ним, так ворожила над його ранами,

¹⁷ Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо.— К., 1991.— С. 27.

що через якийсь час він став здаватися їй сином <...>» (М. Стельмах); **Хтось уболіває над чим (кого)**, напр.: «Не знаю чому, але мати моя завжди вболівала над долею наймичок, убогих дівчат, особливо тих, що виходять заміж у чужу сторону» (М. Стельмах); **Хтось уболіває за кого (з якої причини)**, напр.: «Мені було невимовно тяжко слухати ті зойки, і я вже піро вболівав за своїх мучителів, навіть просив сотника змилюватися над ними, кажучи, що свою чашу вони випили сповна» (В. Шевчук); **Хтось уболіває за ким (з якої причини)**, напр.: «Не раз уболівав Степан за Василем — отак загине колись сам, ще й спільній справі пошкодить» (С. Склярєнко).

У російській мові існує етимологічно пов'язане з псл. **bolēti* дієслово *соболезновать* «1) испытывать, выражать соболезнование; сочувствовать; 2) устар. огорчаться из-за чего-либо, сожалеть о чем-либо» (ССРЛЯ); «сочувствовать кому-либо, сочувственно переживать чье-либо горе, страдания; выражать сочувствие горю, страданиям кого-либо» (СРЯ). Ця дієслівна одиниця має досить широкий спектр функціонування. Крім того, що вона виступає синонімом до *сострадать* і *сочувствовать*, її традиційно використовують для мовного вираження співчуття з приводу чиєїсь смерті. Аналізоване дієслово може виступати у таких синтаксичних конструкціях:

Кто-то соболезнует кому (по какой причине), напр.: «Я принимаю сердечное участие в Горшкове, родная моя, соболезную ему» (Ф. Достоевський); **Кто-то соболезнует чему (кого)**, напр.: «Невзоров целовал руки моей благоверной и просил прощения за свои прегрешения по отношению к нашей семье, соболезновал моей болезни» (А. Собчак), «Николай подошел к ней и сказал, что он слышал о ее горе и всею душой соболезнует ему» (Л. Толстой); **Кто-то соболезнует о ком**, напр.: «<...> я <...> соболезновала о моей матери, которая с великою болезнью должна была услышать как о моём преступлении, так и о смерти, которых совсем со мною не случилось» (М. Чулков), «<...> [Ольга Федотовна] сама была подвержена подобным припадкам и, по сочувствию, нежно соболезновала о других, кто их имеет» (М. Лесков).

У конструкціях з укр. *уболівати* та рос. *соболезновать* формальним Експерієнцером може виступати *душа* або *серце* того, хто переживає емоцію: «<...> а *серце* чогось щемить і щемить, наперед *уболіваючи* за чужими дітьми, як за своїм сином» (М. Стельмах), «<...> *все сердца соболезновали* товарищу, которому, по всем вероятиям, предстояло протрястись ночью на нескольких десятках верст <...>» (В. Верещагін). До того ж *душа* та *серце* можуть виконувати ще й роль формального Об'єкта: «Не прилягало *серце*, *уболівало за душу* людську, стоптану ногами хижих монстрів, яким начхати на те, що ви — людина, створіння мисляче, а не худобина» (В. Шевчук), «*Сердце* Теклы <...> сохранило редкое свойство ощущать чужое горе и *соболезновало страданиям другого нежного сердца* <...>» (Є. Ростопчина). Тут простежуються паралелі: укр. *серце (душа) болить* — *серце (душа) уболіває*; рос. *сердце (душа) болит* — *сердце (душа) соболезнует*, які можна пояснити спільним етимомом **bolēti*.

Отже, дієслівних репрезентантів емоцій групи «Співчуття» у польській, українській та російській мовах приблизно однакова кількість і вони демонструють певну семантичну і валентнісну різноманітність. Аналізовані дієслова мають три семантичні валентності — Експерієнцера, Об'єкта і Причини (або Стимулу). Експерієнцер майже завжди передається номінативно, дативним він є лише при предикатах, виражених словами категорії стану (*жаль, жалко кому*). Об'єктом емоційних переживань групи «Співчуття» зазвичай є інша людина, хоча можна відчувати жалість і до самого себе, і до тварин. Серед морфо-синтаксичних способів вираження Об'єкта у трьох мовах найтипівішими є давальний та знахідний відмінки, а також орудний з прийменником *над / над*. Дієслова з типом керування «*над / над* + орудний» позначають ситуації, у яких Експерієнцер

усвідомлює, що він перебуває у кращому становищі порівняно з Об'єктом емоції, тоді як у ситуаціях з дативною моделлю керування Експерієнцер подумки ставить себе на місце Об'єкта емоції. Третьою валентністю є Причина. На морфо-синтаксичному рівні вона може виражатися за допомогою підрядних речень (*співчувати кому, з якої причини*) або прийменниково-іменникових конструкцій (*жаліти кого за що*). Доволі часто Причина не відбивається безпосередньо в моделі керування, а об'єктивується в попередньому чи наступному контексті. Дефініювання дієслів зі значенням емоційних переживань за допомогою синонімів або конструкцій з іменниковими назвами почуттів не дозволяє виділити їхні диференційні ознаки. На нашу думку, лексикографічні тлумачення дієслівних лексем на позначення емоцій групи «Співчуття» доцільно розширювати такими семами, як «співпереживати», «переживати», «страждати», «сумувати», «засмучуватися», «любити», «виявляти прихильність», «виявляти ласку».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БТСРЯ — Большой толковый словарь русского языка / Под ред. С. А. Кузнецова.— СПб., 2002.— 1535 с.
 СРЯ — Словарь русского языка / Под ред. А. П. Евгеньевой.— 4-е изд., стер.— М., 1999.— Т. 1–4.
 ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка.— М.; Ленинград, 1950–1965.— Т. 1–17.
 СУМ — Словник української мови / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
 ТСРЯ — Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова.— М., 1935–1940.— Т. 1–4.
 USJP — Uniwersalny słownik języka polskiego / Pod red. S. Dubisza.— Warszawa, 2003.— Т. 1–4.
 SJPD — Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego.— Warszawa, 1958–1969.— Т. 1–11.
 SWJP — Słownik współczesnego języka polskiego / Pod red. B. Dunaja.— Warszawa, 1996.— 1393 s.

L. I. NIKOLAIENKO

SEMANTICS AND COMBINATORY PROPERTIES OF VERBS BELONGING TO THE «COMPASSION» SEMANTIC FIELD (with reference to Polish, Ukrainian and Russian)

In her investigation of the meaning and valency of verbs denoting emotions of the «Compassion» group in Polish, Ukrainian and Russian, the author compares these verbs' definitions and their government patterns, also describing the semantic roles of Experiencer, Object and Emotion Cause.

Key words: actant, valency, semantic role, definition, government pattern.

ПРИКЛАДНА ЛІНГВОТЕРМІНОГРАФІЯ В ТИПОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті проаналізовано здобутки прикладної лінгвотермінографії — мовознавчої дисципліни, орієнтованої на укладання словників лінгвістичних термінів. Схарактеризовано базові поняття, за якими здійснюють розподіл лексикографічних творів; показано особливий статус термінологічних словників, який полягає в поєднанні ознак філологічних і енциклопедичних словників. Подано аналіз словників лінгвістичних термінів з огляду на їхнє місце в класифікації праць цього жанру.

Ключові слова: термінографія, прикладна лінгвотермінографія, словник лінгвістичних термінів, класифікація словників, типологічний аспект.

Особливе місце словників у соціокультурній ситуації кінця ХХ — поч. ХХІ ст. визначене багатьма причинами: це й виразна орієнтація всіх напрямів сучасної лінгвістики на оприлюднення результатів діяльності дослідників у словниковій формі, і зростання ролі різних джерел інформації, і пильна увага суспільства до мовленнєвої культури, щоправда, на тлі очевидного зниження її рівня. Словники відгукуються на всі зміни в житті суспільства, у статичній формі демонструючи картину динамічних мовних процесів¹.

Аналіз здобутків прикладної лінгвотермінографії доцільно проводити в контексті напрацювань з типології словників загалом із визначенням місця в ній термінологічних словників, зокрема й типології словників лінгвістичних термінів.

Перші спроби розв'язання проблеми типології словників знаходимо в працях Л. В. Щерби: в його доповіді (1939 р.), а потім у статті «Опыт общей теории лексикографии» (1940 р.). Учений здійснив систематизацію лексикографічних джерел за такими опозиціями: 1) словник академічного типу — словник-довідник, 2) енциклопедичний словник — загальний словник, 3) тезаурус — звичайний (тлумачний або перекладний) словник, 4) звичайний (тлумачний або перекладний) словник — ідеологічний (ідеографічний) словник, 5) тлумачний словник — перекладний словник, 6) неісторичний словник — історичний словник².

Надалі класифікації різних словників розпрацьовували М. Л. Апажєв, Ю. Д. Апресян, В. В. Виноградов, Г. Е. Віганд, Л. Гілберт, П. М. Денисов, Д. Джираретс, В. В. Дубічинський, Ю. М. Караулов, В. М. Лейчик, Я. Малкієл, В. В. Морковкін, А. Рей, Р. Ф. Роменська, Л. П. Ступін, Дж. Хаусман та інші

¹ Козырев В. А., Черняк В. Д. Современные ориентации отечественной лексикографии // *Вопр. лексикографии.* — 2014. — № 1 (5). — С. 5.

² Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии // *Языковая система и речевая деятельность.* — М., 1974. — С. 235–304.

дослідники. На думку С. Лендау, не існує стандартної узгодженої систематики словників, хоча «кілька відчайдушів спробували побудувати організовану схему класифікації або типології»³.

Розподіл лексикографічних джерел на типи і класи в сучасному мовознавстві здійснено за кількома базовими поняттями, позначеними такими термінами: *опозиції*⁴, *параметри*⁵, *підстави*⁶ та *фасети*⁷. В українському мовознавстві різні класифікації словників докладно описано Я. В. Капрановим⁸. На думку В. Д. Табанакової, тип лексикографічного джерела встановлюють за такими ознаками: 1) належність словника до певної опозиції, 2) можливість подальшої класифікації на дрібніші підкласи, 3) наявність домінантного параметра або набору привативних параметрів, які занадто дрібні і не можуть бути підставами для класифікації кількох лексикографічних джерел⁹.

Аналіз проблем типології та класифікації словників, узагальнення та систематизацію наявних класифікацій лексикографічних творів знаходимо в статтях Я. В. Капранова, Н. О. Лук'янової, Л. В. Попової та інших дослідників¹⁰. Розв'язуючи проблему співвідношення понять «типологія словників» та «класифікація словників», дослідники пропонують визнати домінування терміна *тип*, що є гіперонімом до термінів-гіпонімів — *підтип* і *клас*, які, своєю чергою, можна розподіляти на *види*, *різновиди*¹¹.

Намагання з'ясувати в наявних класифікаціях місце термінологічних словників породжує низку запитань. До якого типу словників за опозицією *енциклопедичні / лінгвістичні (філологічні) словники* вони можуть бути віднесені? Здебільшого їх зараховують до філологічних словників¹², проте деякі дослідники вважають їх близькими до довідників енциклопедичного типу¹³. Н. З. Котелова зазначає, що термінологічні словники «являють собою особливий тип лексикографічних описів, вони відрізняються від енциклопедій у тому сенсі, що їхні об'єкти — компоненти знакової системи, а не речі-предмети, і подібні до них

³ Лендау С. І. Словники : мистецтво та ремесло лексикографії.— К., 2012.— 480 с.

⁴ Щерба Л. В. Знач. праця.

⁵ Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка.— М., 1981.— 366 с.

⁶ Морковкин В. В. Основы теории учебной лексикографии : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— М., 1990.— 72 с.; Ступин Л. П. Лексикография английского языка.— М., 1985.— 168 с.

⁷ Роменская В. Ф. О классификационной схеме понятия «тип словаря» // Структурная и прикладная лингвистика.— Ленинград, 1978.— С. 181–188.

⁸ Капранов Я. В. Типологічна класо-видова організація лексикографічних джерел // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики.— 2014.— Вип. 25.— С. 183–198.

⁹ Табанакова В. Д. Идеографическое описание научной терминологии в специальных словарях : Дис. ... д-ра филол. наук.— Тюмень, 2001.— 287 с.

¹⁰ Капранов Я. В. Знач. праця; Лук'янова Н. А. Типология русских лингвистических словарей // Вестн. НГУ. Сер. «История, филология».— Новосибирск, 2005.— Т. 4. Вип. 4.— С. 20–45; Попова Л. В. Моделирование многофункционального словаря терминов когнитивной лингвистики // Наука о человеке: гуманитарные исследования.— Омск, 2012.— С. 226–234.

¹¹ Капранов Я. В. Знач. праця.— С. 187; Лук'янова Н. А. Знач. праця.— С. 23.

¹² Комова М. Класифікація термінологічних словників // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка».— 2008.— № 620.— С. 144–147; Полуктова А. Ю. Теоретичні засади укладання навчального словника-мінімуму лінгвістичної термінології // Наукові праці. Філологія. Мовознавство.— 2012.— Вип. 183. Т. 195.— С. 76–80; Симоненко Л. О. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології // Українська термінологія і сучасність : 36. наук. праць.— К., 2007.— Вип. 7.— С. 21–25.

¹³ Борхвальдт О. В. Русская терминография в историческом аспекте.— Красноярск, 1998.— С. 6–7.

орієнтацією на наукові знання <...>. До словників літературної мови термінологічні словники подібні за належністю їхніх об'єктів до знакової системи і відрізняються від них ареальним охопленням об'єктів (оскільки не містять нетермінів і термінів інших галузей знання), переважною спрямованістю на опис поняттєвого компонента значення <...>, більшою мірою використання наукових знань <...>¹⁴. Поширеною є й думка про те, що термінологічні словники перебувають на межі між словниками енциклопедичного та філологічного типів¹⁵. У класифікації Ю. С. Маслова визначено особливий, перехідний тип, до якого належать термінологічні словники, на противагу лінгвістичним, нелінгвістичним, проміжним, змішаним та універсальним¹⁶. О. С. Герд указує на необхідність надавати в термінологічних словниках не лише логіко-поняттєві визначення, але й опис власне поняття за зразком енциклопедичної статті¹⁷. С. С. Волков констатує, що дихотомію «енциклопедичне визначення (тлумачення) слова — філологічне пояснення (семантизація) значення слова вже не варто розглядати як абсолютну»¹⁸. На підтвердження цієї думки О. В. Борхвальдт зазначає: «Особливо яскраво межове положення словників спеціальної та термінологічної лексики (між словниками енциклопедичного й філологічного типу. — *І. К.*) увиразнено в історико-термінологічних словниках, які зазвичай містять у словниковій статті інформацію історико-культурного характеру»¹⁹. А. В. Русакова вважає, що термінологічні словники, хоча й мають багато спільного із загальномовними словниками, являють собою все ж особливий тип словників, яким властиві деякі специфічні ознаки (вони описують терміносистему чи терміносистеми; вони інакше інтерпретують свої об'єкти, ніж інші словники; вони професійно орієнтовані); основним завданням термінологічного словника є відображення системних зв'язків між одиницями, що до нього входять²⁰.

Попри невизначеність статусу термінологічних словників загалом і словників лінгвістичних термінів у загальній типології словників зокрема, в метатермінографічних працях знаходимо численні спроби їхньої класифікації.

Загальний огляд словників лінгвістичних термінів представлено в працях О. С. Ахманової та О. І. Полторацького, Н. В. Васильєвої, Л. М. Веклинець та М. С. Разумейко; Е. С. Ганієвої, С. В. Лесникова, Н. А. Ляшук, О. В. Нікітіна, Н. О. Слюсарєвої і Г. М. Макарової²¹ та інших дослідників. Порівняльний ана-

¹⁴ Котелова Н. З. Семантическая характеристика терминов в словарях // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. — Ленинград, 1976. — С. 36.

¹⁵ Сороколетов Ф. П. Общая и учебная лексикография. — Ленинград, 1985. — С. 14.

¹⁶ Маслов Ю. С. Введение в языкознание. — СПб. ; М., 2006. — 304 с.

¹⁷ Герд А. С. Основы научно-технической лексикографии. — Ленинград, 1986. — С. 78.

¹⁸ Волков С. С. Лексика с национально-культурным компонентом в историческом словаре русского языка (проблемы семантического описания) // Историко-культурный аспект лексикографического описания русского языка. — М., 1995. — С. 70.

¹⁹ Борхвальдт О. В. Знач. праця. — С. 7.

²⁰ Русакова А. В. Лингвистическая модель двуязычного электронного текстоориентированного словаря юридических терминов (на материале Конституции Российской Федерации, Конституции Французской Республики и Конвенции о защите прав человека и основных свобод) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Тюмень, 2008. — С. 10.

²¹ Ахманова О. С., Полторацкий А. И. Словари лингвистической терминологии (обзор) // Лексикограф. сб. — 1962. — № 5. — С. 188–191; Васильева Н. В. Словари лингвистических терминов // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 461–462; Веклинець Л. М., Разумейко М. С. Новий термінологічний словник // Культура народів Причорномор'я. — 2002. — № 36. — С. 197–198; Ганієва Э. С. Лексикографическая презентация крымскотатарских лингвистических терминов // Культура народів Причорномор'я. — 2009. — № 164. — С. 34–37; Лесников С. В. Словарь русских словарей : более 3500 источников. — М., 2002. — 334 с.; Лесников С. В. Типология русских словарей лингвистической

ліз тлумачних словників лінгвістичної термінології у східнослов'янських країнах здійснив В. К. Щербін²².

Як окремий різновид лінгвістичних словників словники лінгвістичної термінології виділяли Д. Е. Розенталь, М. О. Теленкова, З. А. Потіха, В. О. Козирев і В. Д. Черняк, А. М. Баранов, Д. О. Добровольський, І. Ф. Протченко, С. В. Лесников²³ та ін.

Зародження цього жанру дослідники пов'язують з кінцем ХІХ — початком ХХ ст. С. В. Лесников вважає першим в історії російської лінгвістики зразком словника лінгвістичних термінів «Соображения педагогического совета Минской гимназии об установлении общей грамматической терминологии и единства в грамматических определениях при преподавании языков: отечественного, древних и новых» (1871), працю, яка мала вузькодидактичну спрямованість і відображала лінгвістичну термінологію в межах шкільного курсу мови²⁴. На українських теренах такі словники з'являються дещо пізніше. 1909 р. вийшов словник І. І. Огієнка «Історичний словник української граматичної термінології» (ІСУГТ²⁵), а 1917 р. — «Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському Товаристві Шкільної Освіти в Києві» (ГТП).

Розквіт практичної лінгвотермінографії, зумовлений появою нових лінгвістичних дисциплін і збільшенням кількості шкіл і напрямів, які виробили власну метамову, одноставно співвідносять із серединою ХХ — початком ХХІ ст. Характеризуючи цей феномен, В. К. Щербін зауважує: «Відзначена Ю. М. Марчуком тенденція до швидкого збільшення кількості виданих (серед інших) словників лінгвістичної термінології отримала своє підтвердження в процесі створення нами дисциплінарної класифікації термінологічних словників, виданих у Білорусі. Так, серед майже чотирьох десятків тематичних груп спеціальних словників, виявлених нами після фронтального обстеження білоруських бібліографічних словникових покажчиків <...>, словники лінгвістичної термінології <...> посідають п'яту позицію (46 назв), кількісно поступаючись лише біологічним словникам (141 назва), економічним словникам (137), історичним словникам (66) і математичним словникам (48). Більше того, проведене нами фронтальне обстеження змісту російських та українських бібліографічних покажчиків словникових видань <...> показало, що тенденція до швидкого збільшення кількості

терминологии // Мир науки, культуры, образования.— 2011.— № 6 (31).— С. 6–10; Ляшук Н. А. Лексична та концептуальна багатозначність лінгвістичної термінології в українській мові : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2014. — 235 с.; Никитин О. В. Терминологические словари по языкознанию XX–XXI вв.: лингвокультурологический обзор. — <http://www.portal-slovo.ru/philology/44569.php>; Слюсарева Н. А., Макарова Г. Н. Обзор современных зарубежных словарей лингвистических терминов (1969–1975) // Актуальные проблемы учебной лексикографии.— М., 1977.— С. 272–286.

²² Щербин В. Толковые словари лингвистических терминов в восточнославянских странах: сравнительный анализ // Terminologia.— Vilnius, 2014.— N 21.— S. 28–70.

²³ Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Предисловие // Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : Пособие для учителя.— 3-е изд., исправл. и дополн.— М., 1985.— С. 3–10; Потіха З. А., Розенталь Д. Э. Лингвистические словари и работа с ними в школе : Пособие для учителя.— М., 1987.— 128 с.; Козырев В. А., Черняк В. Д. Слово в системе словарей русского языка : Учеб. пособие к спецкурсу.— Л., 1989.— 106 с.; Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Немецко-русский и русско-немецкий словарь лингвистических терминов с английскими эквивалентами.— 2-е изд., исправл. и дополн.— М., 2006.— 496 с.; Протченко И. Ф. Словари русского языка: краткий очерк.— М., 1996.— 128 с.; Лесников С. В. Словарь русских словарей...; Лесников С. В. Типология русских словарей...

²⁴ Лесников С. В. Типология русских словарей...

²⁵ Список скорочень див. у кінці статті.

виданих словників лінгвістичних термінів є визначальною і для російської та української термінографії»²⁶.

Уперше класифікацію (типологію) словників лінгвістичних термінів подав В. О. Іцкович у статті «Про словник нової лінгвістичної термінології» в 1964 р. Поділ словників здійснено за такими опозиціями: перекладні — одномовні словники; тлумачні — словники; словник сучасної термінології — «історичний словник» тощо²⁷. Цю класифікацію І. С. Куликова та Д. В. Салміна назвали «перспективною і багато в чому недосконалою»²⁸. Запропонований ученим поділ у подальшому деталізовано в статті Н. В. Васильєвої «Словники лінгвістичних термінів» з виділенням таких груп словників: 1) за охопленням спеціальної лексики: загальні, які своїм завданням мають подати максимально повний перелік термінів усіх галузей мовознавства (екстенсивний тип), та спеціалізовані, які представляють терміни напряму, окремих лінгвістичних шкіл або окремого розділу мовознавства (інтенсивний тип); 2) за ступенем інформативності словникової статті: пояснювальні (експланаторні) словники, номенклатурні (словники — списки термінів, які не супроводжуються будь-якою інформацією) та глосарії (списки мінімально анотованих термінів). Пояснювальні словники за способом тлумачення поділяють на енциклопедичні (містять такі відомості про поняття, назване терміном, як його історія, одне чи кілька тлумачень, ілюстрації, бібліографію) і тлумачні (пояснюють термін за допомогою дефініції та кількох прикладів)²⁹.

І. С. Куликова та Д. В. Салміна виокремлюють 9 протилежностей / типологічних опозицій, за якими протиставлено словники лінгвістичних термінів: 1) енциклопедія — словник — довідник, 2) академічний — навчальний, 3) алфавітний — тематичний, 4) оригінальний (російський) — перекладний, 5) словник метамови — словник метадіалекту, 6) загальний словник — галузевий словник, 7) словник — довідник, 8) цитатний — не цитатний, 9) одномовні — двомовні (багатомовні) словники³⁰.

Узагальнивши наявні класифікації, докладний опис різновидів словників лінгвістичних термінів запропонував С. В. Лесников: 1. За охопленням спеціальної лексики (за типом реестру): 1.1. Екстенсивний тип — загальні, загальнолінгвістичні словники лінгвістичних термінів, основним завданням яких є охоплення повного переліку термінів мовознавства загалом. 1.2 Інтенсивний тип — спеціалізовані, вузькогалузеві словники, в яких подано терміни або окремих лінгвістичних шкіл, конкретних лінгвістичних теорій, або лінгвістичної дисципліни чи розділу мовознавства. 1.3 Іншомовно-рідномовно-іншомовні словники. 2. За способом організації словникового матеріалу: 2.1. Лексикони — алфавітні та / чи тематичні словники термінів. 2.2. Тезауруси — словники, в яких зафіксовано семантичні відношення між термінами. 3. За ступенем інформативності словникової статті пояснювальним (експланаторним) словникам лінгвістичної термінології протиставлено номенклатурні словники (індекси, списки термінів, не супроводжувані будь-якою детальною інформацією) та глосарії (списки мінімально анотованих термінів). Пояснювальні словники лінгвістичних тер-

²⁶ Щербин В. К. Знач. праця.— С. 29–30.

²⁷ Ицкович В. А. О словаре новой лингвистической терминологии // Лингвистическая терминология и прикладная топонимастика.— М., 1964.— С. 31–43.

²⁸ Куликова И. С., Салмина Д. В. Введение в металингвистику : Систем., лексикограф. и коммуникатив.-прагмат. аспекты лингвист. терминологии.— СПб., 2002.— С. 58.

²⁹ Васильева Н. В. Словари лингвистических терминов // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М., 1990.— С. 461–462.

³⁰ Куликова И. С., Салмина Д. В. Знач. праця.— С. 59.

мінів за способом тлумачення поділяються на: а) енциклопедичні (містять такі відомості про термін, як його історія, одне чи кілька тлумачень, ілюстрації, бібліографію), б) тлумачні (пояснюють терміни шляхом дефініції та кількох прикладів)³¹.

Однак усі наведені класифікації недостатньо повно відбивають розмаїття наявних у мовознавстві термінографічних праць, об'єктом яких є лінгвістична термінологія, тому, на нашу думку, повинні бути доповнені такими опозиціями, як монодисциплінарний словник — міждисциплінарний словник; словник метамови — словник метадіалекту (ідіолекту), повний словник — короткий словник. Крім того, в опозиції синхронний словник — діахронний (історичний) словник історичні словники можуть бути деталізовані за різновидами.

В. К. Щербін влучно зауважує, що кожна словникова класифікація не дозволяє «розкласти на полицях» усі опубліковані на цей час словники лінгвістичних термінів, типологічне розмаїття яких переважає класифікаційні можливості кожної окремої типології³². Проведений нами аналіз 191 словника лінгвістичних термінів підтверджує думку авторитетного білоруського дослідника й дозволяє в межах описаних вище класифікацій схарактеризувати такі їхні основні різновиди.

За охопленням спеціальної лексики (типом реєстру), як уже зазначалося, вирізняють екстенсивні, інтенсивні та іншомовно-рідномовно-іншомовні словники. Серед екстенсивних словників лінгвістичних термінів, основним завданням яких є охоплення якнайповнішого переліку термінів мовознавства загалом, особливе місце посідає «Словарь лингвистических терминов» О. С. Ахманової (СЛТ). С. В. Лесников характеризує його як «узагальнення попереднього термінологічного досвіду з одночасним поєднанням тлумачення близько семи тисяч термінів із перекладом їх чотирма мовами (англійською, іспанською, німецькою, французькою). <...> Цей словник представив найповніший опис метамови мовознавства, яку сформовано в 60-і рр. двадцятого століття»³³. За ступенем реєстрової повноти В. К. Щербін³⁴ поряд з цим словником називає «Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии» М. Г. Булахова (ОИСРЛТ) та «Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни» А. П. Загнітка (ССЛПТ). Різновиди словників екстенсивного типу — повні тлумачні (крім зазначених вище, це також ЖЛИ, ЖТП, КЖРК, ККР, КРСЛТ, МПСЛТ, МСЛТ, РБСЛТ та ін.), короткі тлумачні (ВКСЛТ, ВКТС, ДКСЛТ, КЛС, КСЛТ, КССЛТ, КТСЛТ, МКР та ін.), енциклопедичні (БМЭ, БЭС, ВЛТ, ГЯРФ, ЛЕ, ЛЭС, МФЕ, РЯЭ, СЭСРЯ, УМЕ, УМЕМ, ЭРЯ, ELL та ін.), довідники (БГСС, КДАР, КСРЯ, НГТСС, ССВЯ, ССЛТ), навчальні (БУС, ЖУСКР, ЗУСС, КФШ, МОУСС, НОПЛ, НОПФ, НТСЛТ, ОСЛТ), шкільні (БВСМ, ЛШЛС, ЛШС, СШУМ, ШЛС). У нашому матеріалі загальна кількість екстенсивних словників становить 91 найменування.

Інтенсивні словники — це лінгвотермінографічні праці, які подають лінгвістичну термінологію окремої галузі мовознавства, лінгвістичної наукової школи чи напряму. Сучасна прикладна лінгвотермінографія орієнтована саме на деталізацію наукового знання, про що свідчить велика кількість словників інтенсивного типу. Зазначимо окремі галузі, термінологія яких відображена в спеціалізованих словниках, в алфавітному порядку скорочень назв відповідних словників:

³¹ Лесников С. В. Типология русских словарей...

³² Щербин В. К. Зазнач. праця.— С. 33.

³³ Лесников С. В. Типология русских словарей....— С. 6.

³⁴ Щербин В. К. Зазнач. праця.— С. 35.

методика викладання мови (АКРБ, КДАР, ЛССМ); комунікативна стилістика (БКСТ); граматика (БМСГТ, ВГТГ, ВНРЛ, ДГС, ІСУТТ, МОУСС, НГТСС, РУСГТ, УГТП), зокрема морфологія (КТСМ, ПМРЯ) і синтаксис (КТСС, ЛСС); семантика (БСС); фонетика (БСФТ, КТ, НОПФ, DLP); психолінгвістика (ВПГ, ЛВЛ, ФПКК); комбінаторна лінгвістика (ВКЛСТ); ономастика (ДСОП, НЗСОТ, НУОТ, ОТСО, ПСРОТ, СУОТ, ТТП, GTSO, SOE); прикладна лінгвістика (ДТНТ, НТПЛ, DLTAL), у т. ч. комп'ютерна лінгвістика (КЛАОТ, СТКЛ, СУТПЛ); дитяче мовлення (ДР); методи дослідження в мовознавстві (ЖМИ); культура мовлення і стилістика (ЖУСКР, ЖУСС, КМСТ, КРР, МВС, ПРСС, РКРО, СКМ, ССТ, СЭСРЯ, ЭТССТ); лексикологія (ИНРС, НОПЛ, ОСЛТ), у т. ч. лексикологія, фразеологія, лексикографія (СЛТЛФ); етнолінгвістика (ИСЭПТ); когнітивістика (КСКТ, МСТМК, МСОТ), у т. ч. когнітивно-дискурсивна лінгвістика (СТКДЛ); діалектологія (КФРД); лінгвістичний аналіз тексту (ЛАТСТ); лінгвістика тексту (НКСТ); перекладознавство (НЛПС); морфемика (НОПМТ); словотвір (НОПС, УСТ); лінгводидактика (СДУЛ, ЦЛЭС); соціолінгвістика (ССЛТМ, СШСЛТ).

Стрімке збільшення кількості перекладних (іншомовно-рідномовно-іншомовних словників) свідчить про поглиблення сучасних міжнаціональних наукових контактів. Зібрання традиційно російсько-іншомовних словників (АКРБ, АРСЛС, БДНР, ВНРЛ, ГББ, ГРООР, ЗШУ, ИНРС, КБРУ, КДАР, КЖРК, ККР та багато інших) останнім часом поповнилося іншомовно-українсько-іншомовними словниками лінгвістичних термінів, укладеними викладачами Київського національного університету імені Тараса Шевченка: сербсько-українським (СУСЛТ), турецько-українським (ПТУС), українсько-англійським (УАСЛТ), українсько-болгарським (УБСЛТ), українсько-білоруським (УБІСЛТ), українсько-італійським (УІТСЛТ), українсько-іспанським (УІСЛТ), українсько-китайським (УКСЛТ), українсько-німецьким (УНСЛТ), українсько-польським (УПСЛТ), українсько-російсько-угорським (УРУСЛ), українсько-сербським (УССЛТ), українсько-хорватським (УХСЛТ), українсько-чеським (УЧСЛТ), польсько-українським (PUSLT), а також укладеними К. Г. Джукою українсько-румунським (УРСЛТ) та українсько-румунським, румунсько-українським (УРРУ) словниками. Ці лінгвотермінографічні праці, безперечно, сприятимуть тіснішим контактам українських мовознавців з колегами зі слов'янських, і не лише слов'янських, країн.

За способом організації словникового матеріалу опрацьовані нами словники переважно належать до лексиконів — алфавітних та / чи тематичних словників термінів. Значно меншою мірою представлені тезауруси — словники, в яких фіксуються семантичні відношення між термінами. На думку С. В. Лесникова, «елементи тезаурусного способу організації термінологічної лексики присутні і в звичайних словниках лінгвістичних термінів як вказівники на дескриптори, синоніми й антоніми, корелят, галузь уживання, суміжні з мовознавством дисципліни тощо»³⁵. До власне тезаурусів належать три словники — «Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике» С. Є. Нікітіної (НТПЛ), «Тезаурус информационно-поисковый по языкознанию» В. Б. Смирєньського (ТИПЯ) та «Коммуникативная стилистика текста: словарь-тезаурус» Н. С. Болотнової (БКСТ).

За ступенем інформативності словники лінгвістичних термінів поділяють на пояснювальні (експланаторні), номенклатурні (індекси, списки) та глосарії (мінімально анотовані списки). З-поміж експланаторних укажемо на енциклопе-

³⁵ Лесников С. В. Типология русских словарей.... — С. 7.

дичні (зазначені серед екстенсивних словників) та тлумачні (наприклад, БСС, КЛС, КРСЛТ, КСЛТ, СЛТ та ін.).

Серед номенклатурних словників у матеріалі засвідчено глосарій (ВГТГ) та списки / покажчики (БМСГТ, НЗСОТ, НПДСФТ, НУОТ, ТТП). Списки / покажчики термінів є необхідним попереднім етапом укладання словника, і в подальшому можуть стати основою тлумачного словника, як це сталося, наприклад, зі списками ономастичних термінів В. В. Німчука, що лягли в основу «Словника української ономастичної термінології» Д. Г. Бучка (СУОТ).

У зібраному масиві словників на тлі переважно монодисциплінарних праць спостерігаємо ще одну виразну прикмету сьогодення — появу міждисциплінарного словникарства, спричиненого інтеграцією наук, прагненням розглянути мовні явища у взаємодії з суміжними дисциплінами. До міждисциплінарних належать, наприклад, «Словник термінів міжкультурної комунікації» Ф. С. Бацевича (СТМК) та «Язык. Речь. Коммуникация: Междисциплинарный словарь» С. Н. Цейтлін, В. А. Погосьяна, М. А. Єливанової, К. І. Шапіро (ЯРК).

За класифікаційною ознакою походження виокремлюють оригінальні (в нашому матеріалі таких словників 185) та перекладні, точніше, перекладені — (5): «Словарь семиотики» М. Бронуена, Р. Феліцитаса (БФСС), «Объяснительный словарь теории языка» А. Ж. Греймаса, Ж. Курте (ГСОС), «Лингвистический словарь Пражской школы» Й. Вахека (ЛСПШ), «Словарь лингвистических терминов» Ж. Марузо (МСЛТ), «Психолингвистика : Ключевые концепты. Энциклопедия терминов (с английскими эквивалентами)» Д. Філла (ФПКК), «Словарь американской лингвистической терминологии» Е. Хемпа (ХСАЛТ).

Характер представленого в лінгвотермінографічних працях ілюстративного матеріалу зумовив поділ словників на цитатні та нецитатні. Такий спосіб дефініювання терміна, як подання цитати, може бути задекларований у назві словника, пор., наприклад, «Краткий словарь-справочник современных лингвистических терминов в цитатах» В. А. Шаймієва (КССЛТ). Проте здебільшого назви нечисленних зразків словників цитатного типу не містять вказівки на цю їхню особливість («Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии» М. Г. Булахова (ОИСРЛТ), «Лингвистический словарь Пражской школы» Й. Вахека (ЛСПШ), «Словарь американской лингвистической терминологии» Е. Хемпа (ХСАЛТ).

Важливим в аспекті проведеного нами дослідження є поділ словників лінгвістичних термінів на історичні / діяхронні та сучасні / синхронні. Уперше на цю класифікаційну ознаку вказав В. О. Іцкович³⁶, у подальшому дослідники не брали її до уваги, хоча в загальній типології словників вона присутня³⁷. Історичних словників лінгвістичних термінів у вітчизняній лінгвотермінографічній практиці обмаль. До них належать такі праці: «Материалы к словарю грамматической терминологии восточно-славянских языков» Т. В. Баймута (БМСГТ), «Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про розвиток її» І. І. Огієнка (ІСУГТ), «Покажчик давніх слов'янських філологічних термінів» В. В. Німчука (НПДСФТ), «Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии» М. Г. Булахова (ОИСРЛТ). До історичних словників зараховуємо також словники мови одного автора — «Словник мовознавчих термінів Івана Франка» Є. С. Регушевського (СМТІФ), «Словник філологічної термінології та номен-

³⁶ Іцкович В. А. Зазнач. праця.

³⁷ Див., напр.: Лукьянова Н. А. Зазнач. праця.

клатури творів М. С. Грушевського» О. С. Масликової (СФТМГ) та «Словник філологічних термінів Михайла Драгоманова» В. В. Деркача (СФТМД).

Проведений аналіз словників лінгвістичних термінів дозволяє зробити висновки про те, що цей жанр термінографічних праць активно, хоча й нерівномірно, розвивається й, очевидно, розвиватиметься й надалі, відбиваючи нові досягнення лінгвістичної науки. Одним з важливих напрямів розвитку української лінгвотермінографії вважаємо теоретичне осмислення й відтворення в словнику історії лінгвістичного терміна, його семантичної та формальної еволюції.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АКРБ	— Абуталипова П. А., Камалетдинова А. В. Русско-башкирский словарь терминов по методике преподавания языков.— Уфа, 2009.— 95 с.
АРСЛС	— Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике. English-Russian Dictionary of Linguistics and Semiotics / Ред. А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский.— М., 1996.— Т. 1.— 642 с.
БВСМ	— Богатырева И. И., Волошина О. А. Словарь школьных лингвистических терминов.— М., 2012.— 358 с.
БГСС	— Бредихина В. П., Глазман М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов.— Алма-Ата, 1988.— 136 с.
БДНР	— Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Немецко-русский и русско-немецкий словарь лингвистических терминов с английскими эквивалентами.— 2-е изд., исправл. и дополн.— М., 2006.— 496 с.
БКСТ	— Болотниова Н. С. Коммуникативная стилистика текста : Словарь-тезаурус.— М., 2009.— 384 с.
БМСГТ	— Баймут Т. В. Материалы к словарю грамматической терминологии восточнославянских языков // Баймут Т. В. Вибрані наукові праці / Упоряд. О. В. Безугла.— Ніжин, 2014.— С. 173–202.
БМЭ	— Беларуская мова : Энцыклапедыя / Пад ред. А. Я. Мыхневіча.— Мінск, 1994.— 655 с.
БСС	— Бочкарев А. Е. Семантический словарь.— Н. Новгород, 2003.— 200 с.
БСФТ	— Бернштейн С. И. Словарь фонетических терминов.— М., 1996.— 171 с.
БУС	— Брусенская Л. А. Учебный словарь лингвистических терминов.— Ростов н/Д, 2005.— 256 с.
БФСС	— Бронхун М., Фелицитас Р. Словарь семиотики : Пер.с англ.— М., 2010.— 256 с.
БЭС	— Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М., 1998.— 685 с.
ВГТГ	— Велівченко В. Ф. Глосарій з теоретичної граматики англійської мови.— Черкаси, 2001.— 84 с.
ВКЛСТ	— Влавацкая М. В. Комбинаторная лингвистика : Словарь терминов.— Новосибирск, 2013.— 104 с.
ВКТС	— Варнахович Л. В. Краткий терминологический словарь // Лингвистика в таблицах и схемах : Учеб. пособие.— Минск, 2003.— С. 103–124.
ВТЛ	— Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : Енциклопед. словник для фахівців з теорет. гуманітар. дисциплін та гуманітар. інформатики / Авт.-уклад. І. Б. Штерн.— К., 1998.— 336 с.
ВНРЛ	— Вацулин В. С. Немецко-русский лексикон основных грамматических понятий.— 2-е изд., исправл. и дополн.— М., 1997.— 135 с.
ВІП	— Воробйова Л. М. Психолінгвістичний глосарій.— 2-е вид., доповн.— Рівне, 2011.—128 с.
ГББ	— Грабис Р., Барбаре Д., Бергмане А. Словарь лингвистических терминов (русско-латышский, латышско-русский).— Рига, 1963.— 255 с.
ГРООР	— Гацалова Л. Б. Русско-осетинский, осетинско-русский словарь лингвистических терминов.— Владикавказ, 2007.— 140 с.
ГСОС	— Греймас А. Ж. Семиотика // Греймас А. Ж., Курте Ж. Объяснительный словарь теории языка.— М., 1983.— С. 483–550.
ГТП	— Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському Товаристві Шкільної Освіти в Києві.— К., 1917.— 20 с.

- p>ГЯРФ — Государственные языки в Российской Федерации : Энциклопед. словарь-справочник / Гл. ред. В. П. Нерознак. — М., 1995. — 400 с.
p>ДГС — Дурново Н. Н. Грамматический словарь (грамматические и лингвистические термины). — М. ; Пг., 1924. — 155 с.
p>ДКСЛТ — Даниленко В. П. Краткий словарь лингвистических терминов. — Иркутск, 2003. — 50 с.
p>ДР — Детская речь : Словарь лингвист. терминов / Сост. С. Н. Цейтлин, М. В. Русакова. — СПб., 1993. — 16 с.
p>ДСОП — Торчинський М. М. Додатки // Структура онімного простору української мови. — Хмельницький, 2008. — С. 524–546.
p>ДТНТ — Демьянков В. З. Тетради новых терминов № 039. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста : Методы анализа текста. — М., 1982. — 290 с.
p>ЖЛИ — ЖЛИИ Жирков Л. И. Лингвистический словарь. — 2-е изд., дополн. — М., 1946. — 155 с.
p>ЖМИ — Жеребило Т. В. Методы исследования в языкознании : Словарь терминов. — Грозный, 1999. — 52 с.
p>ЖТП — Жеребило Т. В. Термины и понятия лингвистики. — Назрань, 2001. — 197 с.
p>ЖУСКР — Жеребило Т. В. Учебный словарь по культуре речи. — Грозный, 1995. — 50 с.
p>ЖУСС — Жеребило Т. В. Учебный словарь по стилистике русского языка и культуре речи. — Грозный, 1992. — 159 с.
p>ЗШУ — Зверева Т. Р., Шибанов А. А. Удмуртско-русский и русско-удмуртский словарь лингвистических терминов. — Ижевск, 2006. — 56 с.
p>ИНРС — Ивлева Г. Г. Немецко-русский словарь по лексикологии и стилистике. — М., 2006. — 167 с.
p>ИСЭПТ — Исаев М. И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. — М., 2002. — 196 с.
p>ІСУГТ — Українська граматична термінологія : Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про розвиток її / Авт.-уклад. І.Огієнко. — К., 1909. — 76 с.
p>КБРУ — Кайдаров А. Т., Баратов Ш. Русско-уйгурский словарь лингвистических терминов. — Алма-Ата, 1987. — 184 с.
p>КДАР — Колесникова И. А., Долгина О. А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков. — СПб., 2001. — 224 с.
p>КЖРК — Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. — Алма-Ата, 1966. — 206 с.
p>ККР — Китайско-казахско-русский словарь лингвистических терминов / Т. Калибек, Б. Шамиль (отв. ред.). — Пекин, 2009. — 491 с.
p>КЛАОТ — Дарчук Н. П. Словник термінів // Комп'ютерна лінгвістика : Автомат. опрацювання тексту. — К., 2008. — С. 344–351.
p>КЛС — Нечаев Г. А. Краткий лингвистический словарь. — Ростов н/Д, 1976. — 184 с.
p>КМСТ — Культура мови : Словник термінів / Авт.-уклад. Л. В. Струганець. — Тернопіль, 2000. — 88 с.
p>КРР — Культура русской речи : Энциклопед. словарь-справочник / Под ред. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева. — М., 2007. — 840 с.
p>КРСЛТ — Кротевич С. В. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1957. — 360 с.
p>КСКТ — Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина ; под ред. Е. С. Кубряковой. — М., 1996. — 345 с.
p>КСЛТ — Васильева Н. В. Краткий словарь лингвистических терминов. — М., 1995. — 175 с.
p>КСРЯ — Касаткин Л. Л. Современный русский язык : Словарь-справочник. — М., 2010. — 304 с.
p>КССЛТ — Краткий словарь-справочник современных лингвистических терминов в цитатах / Авт.-сост. В. А. Шаймиев — СПб., 1999. — 160 с.
p>КТ — Кали́та А. А., Тараненко Л. І. Consise Dictionary of Phonetic Terms / Словник фонетичних термінів (короткий) (англ. мовою). — Тернопіль, 2010. — 256 с.
p>КТСЛТ — Єрмоленко С. Я. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. — К., 2001. — 223 с.

- КТСМ — Короткий термінологічний словник з морфології української мови / Авт.-уклад Є. Б. Барань.— Берегове, 2010.— 32 с.
- КТСС — Шульжук К. Ф. Короткий термінологічний словник синтаксичних термінів // Синтаксис української мови : Підручник.— К., 2004.— С. 397–406.
- КФРД — Каде Т. Х., Факторович А. Л. Русская диалектология. Термины и понятия : Учеб. пособие.— Краснодар, 1994.— 49 с.
- КФШ — Карпов А. К., Фролов Н. К., Шурыгин Н. А. Учебный словарь лингвистических терминов и понятий : Учеб. пособие.— Нижневартовск, 2002.— 375 с.
- ЛАТСТ — Лінгвістичний аналіз тексту : Словник термінів / М. Голянич та ін.; за ред. М. І. Голянич.— Івано-Франківськ, 2012.— 391 с.
- ЛВЛ — Леденев Ю. И., Воробьева И. Г., Леденев Ю. Ю. Лингвистика и психолінгвистика : Учеб. словарь-справочник.— Ставрополь, 2004.— 144 с.
- ЛЕ — Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія.— Полтава, 2010.— 844 с.
- ЛСПШ — Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы.— М., 1964.— 350 с.
- ЛСС — Ломов А. М. Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка.— М., 2007.— 416 с.
- ЛССМ — Львов М. Р. Словарь-справочник по методике русского языка.— М., 1988.— 240 с.
- ЛШЛС — Лемов А. В. Школьный лингвистический словарь : термины, понятия, комментарии.— М., 2006.— 384 с.
- ЛШС — Лийвасте Э. Школьный словарь лингвистических терминов.— Таллинн, 1989.— 95 с.
- ЛЭС — Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М., 1990.— 685 с.
- МВС — Москвин В. П. Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры : Терминолог. словарь.— Ростов н/Д, 2007.— 940 с.
- МКР — Манолова Л. Краток речник на българската езиковедска терминология.— София, 1993.— 107 с.
- МОУСС — Максимов В. И., Одеков Р. В. Учебный словарь-справочник русских грамматических терминов (с английскими эквивалентами).— СПб., 1998.— 304 с.
- МПСЛТ — Матвеева Т. В. Полный словарь лингвистических терминов.— Ростов н/Д, 2010.— 562 с.
- МСЛТ — Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов.— М., 1960.— 436 с.
- МСОТ — Іващенко В. Л. Матеріали до словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики // Лексикограф. бюл.— К., 2006.— Вип. 16.— С. 148–162.
- МСТМК — Монастырский А. В. Словарь терминов московской концептуальной школы.— М., 1999.— 224 с.
- МФЕ — Скопненко О. І. Мала філологічна енциклопедія.— К., 2007.— 478 с.
- НГТСС — Немченко В. Н. Грамматическая терминология : Словарь-справочник.— М., 2011.— 592 с.
- НЗСОТ — Німчук В. В. Зміни й доповнення в списку ономастичних термінів // Повідомлення Укр. ономаст. комісії.— К., 1968.— Вип. 7.— С. 60–64.
- НКСТ — Николаева Т. М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1978.— С. 467–472.
- НЛПС — Нелюбин Л. Л. Толковый переводоведческий словарь.— М., 2003.— 320 с.
- НОПЛ — Немченко В. Н. Основные понятия лексикологии в терминах.— Н. Новгород, 1995.— 250 с.
- НОПМТ — Немченко В. Н. Основные понятия морфемики в терминах.— Красноярск, 1985.— 216 с.
- НОПС — Немченко В. Н. Основные понятия словообразования в терминах.— Красноярск, 1985.— 208 с.
- НОПФ — Немченко В. Н. Основные понятия фонетики в терминах.— Н. Новгород, 1993.— 251 с.
- НПДСФТ — Німчук В. В. Показчик давніх слов'янських філологічних термінів // Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.— К., 1985.— С. 215–222.
- НТСЛТ — Онуфрієнко Г. С. Навчальний тлумачний словник лінгвістичних термінів.— Запоріжжя, 1998.— 53 с.
- НТПЛІ — Никитина С. Е. Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике.— М., 1978.— 375 с.

- p>
- НУОТ — Німчук В. В. Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення Української ономастичної комісії. — К, 1966. — Вип. 1. — С. 24–43.
- ОИСРЛТ — Булахов М. Г. Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии : В 5 т. — Минск, 2002. — Т. 1. — 428 с.
- ОСЛТ — Огуй О. Д. Словник лексикологічних термінів. — Чернівці, 2000. — 24 с.
- ОТСО — Основен систем и терминологија на словенската ономастика. Основная система и терминология славянской ономастики. Grundsystem und Terminologie der slawischen Onomastik. — Скопје — Скопье — Skopje, 1983. — 412 с.
- ПМРЯ — Панова Г. И. Морфология русского языка : Словарь-справочник. — М., 2010. — 448 с.
- ПРСС — Педагогическое речеведение : Словарь-справочник / Под ред. Т. А. Ладыженской, А. К. Миханьской ; сост. А. А. Князьков. — М., 1998. — 312 с.
- ПСРОТ — Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. — М., 1978. — 198 с.
- ПТУС — Подвойний В. М. Турецько-український словник лінгвістичних термінів. — К., 2000. — 52 с.
- РБСЛТ — Русско-белорусский словарь лингвистических терминов / Ред. Н. В. Бирилло, П. В. Степко. — Минск, 1988. — 141 с.
- РКРО — Романова Н. Н. Культура речевого общения: этика, прагматика, психология : Словарь. — М., 2009. — 304 с.
- РУСГТ — Російсько-український словник граматичних термінів / Уклад. Ю. Грох-Грохольський. — Козятин, 1917. — 15 с.
- РЯЭ — Русский язык : Энциклопедия. / Гл. ред. Ф. П. Филин. — М., 1979. — 432 с.
- СДУЛ — Словник-довідник з української лінгводидактики : Навч. посіб. / Кол. авт. за заг. ред. М. Пентилок. — К., 2003. — 149 с.
- СКМ — Струганець Л. Культура мови : Словник термінів. — Тернопіль, 2000. — 88 с.
- СЛТ — Словарь лингвистических терминов / Авт.-сост. О. С. Ахманова. — 2-е изд., стер. — М., 2004. — 576 с.
- СЛТЛФ — Голянич М. І. Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія. — Івано-Франківськ, 2011. — 272 с.
- СМТІФ — Словник мовознавчих термінів Івана Франка / Авт.-уклад. Є. С. Регупевський. — Сімферополь, 2002. — 118 с.
- ССВЯ — Словарь-справочник лингвистических терминов по курсу «Введение в языкознание» / Сост. А. М. Эмирова — Симферополь, 1995. — 96 с.
- ССЛПТ — Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : В 4 т. — Донецьк, 2012. — Т. 1 : А — Й. — 401 с.; Т. 2 : К — О. — 349 с.; Т. 3 : П — С. — 424 с.; Т. 4 : Т — Я. — 387 с.
- ССЛТ — Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М., 1985. — 399 с.
- ССЛТМ — Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. В. Ю. Михальченко. — М., 2006. — 312 с.
- ССТ — Мацько Л. І. Словник стилістичних термінів // Стилістика української мови : Підручник / За ред. Л. І. Мацько. — К., 2003. — С. 431–453.
- СТКДЛ — Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. — Х., 2012. — 196 с.
- СТКЛ — Карпіловська Є. А. Словник термінів комп'ютерної лінгвістики // Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика. — Донецьк, 2006. — С. 183–187.
- СТМК — Словник термінів міжкультурної комунікації / Авт.-уклад. Ф. С. Бацевич. — К., 2007. — 205 с.
- СУОТ — Бучко Д. Г. Словник української ономастичної термінології. — Тернопіль, 2011. — 168 с.
- СУСЛТ — Сербсько-український словник лінгвістичної термінології / Г. П. Стрільчук, Н. Л. Білик, О. М. Деркач, О. Л. Паламарчук, М. В. Шевченко. — К., 2009. — 403 с.
- СУПІЛ — Дерба С. М. Словник з української термінології прикладної (комп'ютерної) лінгвістики // Дерба С. М. Українська термінологія в галузі прикладної (комп'ютерної) лінгвістики (логіко-лінгвістичний аналіз) : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2007. — С. 189–530.

СФТМГ	— Словник філологічної термінології та номенклатури творів М. С. Грушевського / Авт.-уклад. О. С. Масликова.— Сімферополь, 2002.— 255 с.
СФТМД	— Словник філологічних термінів Михайла Драгоманова / Авт.-уклад. В. В. Деркач.— Кременчук, 2000.— 186 с.
СПШЛТ	— Сулейменова З. Д., Шаймерденова Н. Ж. Словарь социолингвистических терминов.— Алма-Аты, 2002.— 170 с.
СПШУМ	— Словник школяра : Укр. мова / Авт.-уклад. А. Нелоба.— Х., 1999.— 119 с.
СЭСРЯ	— Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М. Н. Кожинной.— М., 2006.— 696 с.
ТИПЯ	— Тезаурус информационно-поисковый по языкознанию : Метод. пособие для информ. работников / Сост. В. Б. Смирнский.— М., 1977.— 348 с.
ТТП	— Торчинський М. М. Термінологічний покажчик // Торчинський М. М. Українська ономастика : Навч. посіб.— К., 2010.— С. 216–237.
УАСЛТ	— Пономаренко Л. О. Українсько-англійський словник лінгвістичних термінів.— К., 1967.— 46 с.
УБІСЛТ	— Українсько-білоруський словник лінгвістичної термінології / Г. Стрільчук, О. Паламарчук, М. Шевченко, Н. Вологовська.— К., 2012.— 351 с.
УБСЛТ	— Українсько-болгарський словник лінгвістичної термінології / Г. П. Стрільчук, О. В. Коваль-Костинська, О. Л. Паламарчук, М. В. Шевченко.— К., 2005.— 164 с.
УГТП	— Українська граматична термінологія й правопис, ухвалені Катеринославським Учительським Товариством та лекторською комісією Учительського Товариства.— К., 1917.— 16 с.
УІСЛТ	— Українсько-іспанський словник лінгвістичної термінології / Г. П. Стрільчук, З. О. Гетьман, І. С. Орлова, О. Л. Паламарчук, М. В. Шевченко.— К., 2011.— 352 с.
УІТСЛТ	— Українсько-італійський словник лінгвістичної термінології / Г. П. Стрільчук, І. І. Магущинець, О. Л. Паламарчук, М. В. Шевченко.— К., 2010.— 338 с.
УКСЛТ	— Українсько-китайський словник лінгвістичної термінології / Г. Стрільчук, О. Паламарчук, Н. Ісаєва, О. Кірносорова, М. Шевченко.— К., 2011.— 384 с.
УМЕ	— Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2000.— 752 с.
УМЕМ	— Українська мова : Енциклопедія / За ред. І. В. Муромцева.— К., 2011.— 399 с.
УНСЛТ	— Українсько-німецький словник лінгвістичної термінології / Г. П. Стрільчук, О. О. Павличко, О. Л. Паламарчук, М. В. Шевченко.— К., 2008.— 288 с.
УПСЛТ	— Українсько-польський словник лінгвістичної термінології / О. Л. Паламарчук, Г. П. Стрільчук, Т. О. Черниш, М. В. Шевченко.— К., 2004.— 218 с.
УРРУ	— Українсько-румунський, румунсько-український словник лінгвістичних термінів / Авт.-уклад. К. Г. Джука.— Чернівці, 2007.— 291 с.
УРСЛТ	— Українсько-румунський словник лінгвістичних термінів / Авт.-уклад. К. Г. Джука.— Чернівці, 1998.— 63 с.
УРУСЛ	— Українсько-російсько-угорський словник лінгвістичної термінології / Кол. авт. за заг. ред. К. Адягаші.— К., 2011.— 521 с.
УССЛТ	— Українсько-сербський словник лінгвістичної термінології / Г. П. Стрільчук, О. Л. Паламарчук, Н. Б. Білик, О. М. Ткаченко, М. В. Шевченко.— К., 2006.— 516 с.
УСТ	— Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах : Словник-довідник.— Тернопіль, 2007.— 260 с.
УХСЛТ	— Українсько-хорватський словник лінгвістичної термінології / Г. П. Стрільчук, О. Л. Паламарчук, Н. Б. Білик, О. М. Ткаченко, М. В. Шевченко.— К., 2008.— 336 с.
УЧСЛТ	— Українсько-чеський словник лінгвістичної термінології / Г. П. Стрільчук, О. В. Антоненко, Н. В. Лобур, О. Л. Паламарчук, М. В. Шевченко.— К., 2009.— 191 с.
ФПКК	— Филл Д. Психолінгвістика. Ключевые концепты : Энциклопедия терминов (с англ. эквивалентами) : Пер. с англ. / Под общ. ред. И. В. Журавлева.— М., 2012.— 344 с.

- ХСАЛТ — Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии / Пер. и доп. В. В. Иванова; под ред. и с предисл. В. А. Звегинцева — М., 1966.— 264 с.
- ШЛС — Школьный лингвистический словарь : Термины. Понятия. Комментарии / Авт.-сост. А. В. Лемов.— 2-е изд.— М., 2007.— 384 с.
- ЩЛЭС — Щукин А. Н. Лингводидактический энциклопедический словарь.— М., 2008.— 746 с.
- ЭРЯ — Энциклопедия русского языка / Ред. Ю. Н. Караулов.— М., 1988.— 720 с.
- ЭТССТ — Никитина С. Е., Васильева Н. В. Экспериментальный системный толковый словарь стилистических терминов : Принципы сост. и избр. словар. статьи.— М., 1996.— 172 с.
- ЯРК — Цейтлин С. Н., Погосян В. А., Еливанова М. А., Шапиро Е. И. Язык. Речь. Коммуникация : Междисциплинар. словарь.— СПб., 2006.— 128 с.
- DLP — Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics.— 6th ed.— Oxford, 2003.— 556 p.
- DLTAL — Richards J. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics.— London, 2002.— 606 p.
- ELL — Brown K. Encyclopedia of Language and Linguistics.— 2 ed.— Oxford, 2005.— Vol. 14.— 9000 p.
- GTSO — Svoboda J., Šmilauer V., Olivova-Nezbedová L. Grundsystém und Terminologie der slawischen Onomastik // Zpravodaj Mistopisné Komise ČSAV.— 1973.— N 14.— S. 1–280.
- PUSTL — Polsko-ukraiński słownik terminologii lingwistycznej / G. P. Strilczuk, T. Czernysz, O. Palamarczuk, M. Szewczenko.— Kijów, 2004.— 280 s.
- SOE — Słowiańska onomastyka : Encyklopedia / Pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko, A. Cieślukowej przy współ. J. Dumy : W 2 t. — Warszawa ; Krakow, 2002.— T. 1.— 535 s.

I. A. KAZYMYROVA

APPLIED LINGUOTERMINOGRAPHY IN TYPOLOGICAL ASPECT

The achievements of applied lingvoterminography is analyzed in the article. It is a linguistic discipline which deals with composing dictionaries of linguistic terms. Some scientific works on the problems of vocabulary typology and its classification in general are reviewed. Author determined basic concepts, which carry out the distribution of lexicographical works. The special status of terminological dictionaries is shown, which is a combination of signs philological and encyclopedic dictionaries.

This article contains information about the genre origin of the linguistic dictionaries. The first such dictionary in Ukraine is «Historical Dictionary of Ukrainian Grammar Terminology» by I. I. Ogiyenko. Author describes some modern views on classification of terminological dictionaries of linguistic terms. According to the type register allocated dictionaries of extensive type with the complete list of linguistic terms; dictionaries of intensive type; foreign-native-foreign language dictionaries. According to the vocabulary material – lexicons and thesauri; according to the degree of dictionary entry descriptiveness – explanatory and nomenclature (indexes, term lists) dictionaries and glossaries; explanatory dictionaries can be encyclopedic and explanatory dictionaries. The perspective directions of lexicography in linguistics are shown. The analysis of linguistic dictionaries are given according to their place in the classification of the works of this genre.

Keywords: terminography, applied lingvoterminography, dictionary of linguistic terms, dictionary classification, typological aspect.

НОВІ ПІДХОДИ ДО СТВОРЕННЯ СУЧАСНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКІВ (на матеріалі «Лексикона польської та української активної фразеології»)

У статті представлено теоретичні та практичні аспекти створення «Лексикона польської та української активної фразеології». Розглянуто нові підходи до лексикографічного опрацювання фразеологічних одиниць: використання універсальної семантичної мови-посередника (interlanguage), інноваційна форма опису мовного матеріалу, лінгвокультурологічний підхід, спрямованість на користувача.

Ключові слова: фразеологічний словник, неофразеографія, семантична мова-посередник, фразеологічна одиниця, інноваційність, еволюція фразеологізмів.

1. Вступ. За останні десятиліття актуалізувалася потреба в нових способах і методах лексикографування мовних одиниць. Швидкий темп сучасного життя, інтернет-комунікація супроводжують постійні зміни в лексиці та фразеології, а отже, словникова продукція повинна віддзеркалювати реальний стан мовлення, описувати мовні явища відповідно до новітніх тенденцій. Постає питання регулярного оновлення лексиконів, а також створення словникових ресурсів якісно нового типу, покликаних розв'язувати різноманітні наукові та практичні завдання.

У період тісної міжнародної співпраці, поширення міждисциплінарних досліджень, побудови об'єднаного європейського лінгвістичного простору в центрі уваги все частіше перебувають мовознавчі дослідження лінгвокультурного характеру, звернення до проблем мови, культури та міжкультурної комунікації¹. На сьогодні основні принципи мовної політики Європейського Союзу забезпечують співіснування двадцяти чотирьох офіційних мов. Відповідно кожен громадянин ЄС має право звертатися до інституцій об'єднання однією з вибраних мов та отримувати відповідь тією ж мовою. Така ситуація знаходить своє відображення в загальній концепції мультилінгвізму, що, з одного боку, створює труднощі для лінгвістів і перекладачів, а з другого, — вимагає більшої

¹ Прикладом найновішого опрацювання в галузі лексикографії є «Лексикон семантичних відповідностей у польській, болгарській та російській мовах» В. Сосновського, А. Кісель та В. Косеської-Тошевої (Leksykon odpowiedniości semantycznych w języku polskim, bułgarskim i rosyjskim / W. Sosnowski, A. Kisiel, V. Koseska-Toszewa; red. merytor. R. Tymoszuć. — Warszawa, 2016. — 332 s.). Лексикон поєднує зазначені слов'янські мови та репрезентує семантичні відповідності між ними. Лексикографічна праця відображає сучасні зміни, які відбуваються в слов'янських мовах. Перевагою Лексикона є те, що, крім загальноновживаної лексики, до нього увійшли неологізми, а також мовні одиниці, що відбивають культуру певного народу (культуреми). У словнику використовуються семантичні та синтаксичні класифікатори найновішої генерації, створені внаслідок багаторічної праці польських славістів у сфері аспектології та семантики (докладніше див.: <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/cs-ec/article/view/cs.2016.001/2503>).

уваги до лінгвістичних проблем і дає змогу мовознавцям проводити широкі дослідження контрастивного характеру. Крім цього, мовознавчі дослідження поширюються також у сферу юридичного мовлення².

Мовна проблематика стала одним з важливих напрямів діяльності Європейського Союзу та отримала назву EU Language Policy. Декларується, що метою Євросоюзу в мовній сфері є збереження мовної різноманітності та сприяння оволодінню іноземними мовами. Вписана до офіційного календаря польського головування в Раді ЄС конференція «Kompetencje językowe podstawą sukcesu zawodowego i społecznego w Europie» закінчилася офіційною декларацією, підписаною у Варшаві 29 вересня 2011 р., в якій зазначається, що «багатомовність є не лише спадщиною Європи, але й шансом на створення відкритого суспільства, яке поважає культурну різноманітність і готове до співпраці». Тодішній комісар з питань освіти, культури, багатомовності та молоді ЄС А. Васіліу в спеціальному зверненні до учасників конференції сказала: «Одним з найвагоміших елементів суспільства й економіки, що ґрунтуються на знаннях, є вивчення іноземних мов. (...) Моїм особистим прагненням є те, щоб вивчення іноземних мов стало одним з найважливіших пріоритетів майбутньої генерації освітніх програм ЄС»³.

Однак і надалі основною перешкодою на шляху до об'єднаної європейської економіки та суспільства залишаються мовні бар'єри. Сучасні лексикографічні праці повинні сприяти подоланню таких бар'єрів через пізнання мов.

2. Сучасна польсько-українська фразеографія. На сучасному етапі польсько-українська лексикографія представлена низкою словників, що виходили друком як у Польщі, так і в Україні. Це переважно дво- та багатомовні перекладні лексикони різних типів та призначення.

Стійкі сполучення слів були об'єктом уваги в «Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польському словнику порівнянь» О. Левченко⁴ та «Українсько-польському словнику міжмовних омонімів і паронімів» І. Кононенко та О. Співака⁵. Якщо перша лексикографічна праця описує компаративні фразеологізми в слов'янських мовах, то друга присвячена явищам українсько-польської міжмовної інтерференції і частково містить фразеологічну інформацію.

Відомими в славістиці є «Українсько-польський словник еквівалентів слова» А. Лучик, О. Антонової, І. Дубровської⁶ та «Польсько-український словник еквівалентів слова» А. Лучик, О. Антонової⁷, в яких представлено особливий тип мовних одиниць, що займають проміжне положення між фразеологізмами, словосполученнями і лексемами. Репрезентовані в словниках одиниці є еквівалентами нарізно оформлених прислівників, займенників, прийменників, сполучників, вигуків, стійких сполук із несформованою части-

² Jaskot M., Wiltos A. Acercamiento a la (no)equivalencia de los términos jurídicos en los diccionarios bilingües polaco-español/español-polaco // *Studia Romanica Posnaniensia*.— 2016.— N 43/3.— P. 37–51; Jaskot M. Do we need equivalence-based e-tools? // *Computerised and Corpus-based Approaches to Phraseology: Multilingual Perspectives (Full papers)*. Fraseología computacional y basada en corpus: perspectivas monolingües y multilingües (Trabajos completos) / *Corpas Pastor G.* (ed.). — Geneva, Switzerland, 2016. — P. 469–476.

³ <http://konferencje.frse.org.pl/img/default/Mfile/288/file.pdf>.

⁴ Левченко О. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь.— Л., 2011.— 748 с.

⁵ Кононенко І., Співак О. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів.— К., 2008.— 343 с.

⁶ Лучик А., Антонова О., Дубровська І. Українсько-польський словник еквівалентів слова.— К., 2011.— 311 с.

⁷ Лучик А., Антонова О. Польсько-український словник еквівалентів слова.— К., 2013.— 243 с.

номовною належністю. Однак до цього часу серед лексикографічних опрацювань відсутня праця, у якій здійснювався б порівняльний аналіз польської та української фразеології.

3. Проект «Лексикона польської та української активної фразеології».

Поява «Лексикона польської та української активної фразеології» стала можливою завдяки багаторічній співпраці між Інститутом Славістики ПАН та Українським мовно-інформаційним фондом НАН України, а також спільній роботі міжнародного колективу польських та українських лінгвістів: В. Сосновського, М. Яскота, Р. Тимошука та Ю. Ганошенка.

Лексикон містить понад 1000 найуживаніших і комунікативно важливих фразеологічних одиниць польської та української мов. Завдяки використанню універсальних дефініційних моделей існує можливість додавання до Лексикона довільної кількості інших мов (не лише слов'янських). Крім загальної фразеології до нього ввійшли вибрані фразеологічні неологізми, а також активні в сучасній мові фразеологічні культурами⁸, які часто не мають відповідників, оскільки відбивають культуру певного народу і його мовну картину світу⁹. Завдяки такому підходу Лексикон уписується в напрям сучасних лексикографічних досліджень лінгвокультурного характеру. Видання розраховане як на польськомовних, так і на українськомовних користувачів: фахівців-славістів, лексикографів, енциклопедистів, перекладачів, викладачів, студентів філологічних факультетів та ін.

У перспективі передбачено створення онлайн-версії Лексикона з доступом в інтернеті, а також долучення до словника матеріалу болгарської мови, що дасть можливість створити польсько-болгарський та українсько-болгарський варіанти.

3.1. Поняття фразеологічної одиниці в Лексиконі. Аналіз багатьох праць, присвячених дослідженню фразеології польської, української та інших мов, показав, що визначення межі між фразеологізмом і нефразеологізмом є досить непростою справою. Під час зіставлення складним є також питання добору фразеологічних одиниць, оскільки невідомо, який критерій застосовувати: згідно з мовознавчою традицією тієї чи тієї мови. Підходи в різних мовознавчих традиціях різні, тому на сьогодні складно говорити про ідентичну інтерпретацію фразеологічного рівня¹⁰.

На наш погляд, можна виділити три основні ознаки, важливі для визначення фразеологічних одиниць: 1) мультивербальність (фразеологізми складаються більше ніж з одного слова), 2) відтворюваність та 3) семантична цілісність. Згідно з такою інтерпретацією польської та української фразеології, до складу Лексикона ввійшли: а) стійкі лексикалізовані сполуки, значення яких не є су-

⁸ Термін *культури* розуміємо як «важливі для самоідентифікації певної спільноти слова-ключі, які характеризують як її відношення до традицій, так і здатність взаємодіяти із сучасним світом» (Nagórko A., Łaziński M., Burkhardt H. *Dystynktywny słownik synonimów*. — Kraków, 2004. — S. XIX). У нашому дослідженні поширюємо це поняття на фразеологію.

⁹ Зіставлення матеріалу польської та української мов дало можливість виділити окремі одиниці, які не мають формальних відповідників. До них належать фраземи, які тісно пов'язані з історією та культурою польського й українського народів: *czeski film, krakowskim targiem, narobić bigosu, rozebrać się jak do rosółu*; укр. *пройти Крим і Рим, балувана Галя, заварити кашу, як вареник / сир у маслі*.

¹⁰ Результати фразеологічних досліджень представлені в публікації з EUROPHRAS 2015 (<http://www.tradulex.com/varia/Europhras2015.pdf>). Різні підходи до розуміння фразеологічних одиниць підтвердили також останні конференції: «Fraseologia Contrastiva» у Мілані та «World in Pictures and in Phraseology» у Празі. Доповіді учасників показують, що на сьогодні немає загальноприйнятого визначення та єдиного розуміння поняття «фразеологічна одиниця».

мою значень їхніх компонентів: п. *czarna owca, oczko w głowie, owijać w bawełnę, bać się własnego cienia*; укр. *сірий кардинал, замилювати очі, мурашки побігли по спині / тілу, на вагу золота, тримати кулаки*; б) сталі словосполучення, для яких характерна незначна десемантизація одного з компонентів: п. *sytuacja podbramkowa, głowa rodziny, wilczy głód, grobowa cisza*; укр. *левова частка, відмивати гроші, голлівудська посмішка, вбивчий погляд*; в) усталені порівняння: п. *chłop jak dąb, palić jak lokomotywa, jak słoń w składzie porcelany, czerwony jak rak / burak, biegać / latać jak kot z pęcherzem*; укр. *як ураган / метеор, дурний як валянок, ніти як діти в школу, як гриби після дощу*.

3.2. Активні фразеологізми. Активним вважаємо такий фразеологізм, який є частовживаним у розмовному і / або писемному варіанті сучасної мови та зрозумілим іншим користувачам (носії мови в змозі передати значення цього фразеологізму іншими словами).

З метою збору матеріалу для Лексикона нами було проведено анкетування носіїв польської та української мов віком від 15 до 45 років; проаналізовано мову електронної комунікації (листи електронної пошти, блоги, пости та повідомлення соціальних мереж: Facebook, Twitter, месенджери Viber, WhatsApp); виписано активну фразеологію з мови реклам, газетних заголовків і статей, діалогів у сучасних серіалах та художніх фільмах¹¹, текстів пісень. Вибраний матеріал, перевірений на основі фразеологічних¹² та інших одномовних словників, було підтверджено анкетами, які визначили фреквентність фразеологічних варіантів. Наприклад, з трьох можливих фразеологічних варіантів, що їх подано у «Фразеологічному словнику PWN»: *odwracać, wykręcać, wywracać kota ogonem*, тільки один на основі анкет було визнано активним: *odwracać kota ogonem*. Отже, у такій формі одиницю було зафіксовано в Лексиконі. Ми свідомо намагалися уникати так званих фразеологічних інтернаціоналізмів, напр.: п. *przekroczyć Rubikon, alfa i omega, pyrrusowe zwycięstwo*; укр. *перейти рубікон, альфа і омега, піррова перемога*. Винятками стали інтернаціональні одиниці, що виявились активно вживаними серед респондентів.

3.3. Приклади вживання активних фразеологізмів. Традиційно у фразеологічних словниках використовуються приклади вживання з художньої, публіцистичної та науково-популярної літератури. Однак опрацьовані в рамках міжнародного проекту Clarin-PL¹³ паралельні корпуси (польсько-болгарсько-російсько-український і польсько-литовський) свідчать, що використання корпусу як джерела прикладів для дво-, багатомовних словників є досить складним. Аналіз корпусного матеріалу показує, що контексти, в яких у кожній із зіставляю-

¹¹ Збір польських фразеологізмів здійснювався на основі діалогів польських серіалів: «Hotel 52», «M jak miłość», «Przyjaciółki», «Plebania», «Pierwsza miłość», «Na wspólne», «Rodzinka.pl», «Klan», «Świat według Kiepskich», «Na dobre i na złe», «Ojciec Mateusz», «O mnie się nie martw», а також художніх фільмів: «Plac Zbawiciela», «Nigdy w życiu», «Listy do M», «Jack Strong», «Planeta singli», «Służby specjalne», «Drogówka», «Imagine», «Pokłosie» та ін. Джерелами українських фразеологізмів стали українські художні фільми: «#Selfie Party», «Тіні забутих предків», «Штольня», серіали «Коли ми вдома», «Лєся + Рома» та фільми, дубльовані українською мовою: «Бовк з Уолл-стріт» (The Wolf of Wall Street), «Канікули» (Vacation), «Хто в домі тато» (Daddy's Home), «Легенда Г'ю Гласса» (The Revenger), «Похмілля у Берасі» (The Hangover) та ін.

¹² Słownik frazeologiczny PWN z przysłówiami / Oprac. E. Sobol. — Warszawa, 2008. — 590 s.; Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłówiami / Oprac. A. Kłosińska, E. Sobol., A. Stankiewicz. — Warszawa, 2014. — 839 s.; Словник фразеологізмів української мови / Укл.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. — К., 2008. — 1104 с.

¹³ Clarin-PL є частиною загальноєвропейської наукової інфраструктури CLARIN (Common Language Resources and Technology Infrastructure. — <https://clarin-pl.eu/pl/category/clarin-pl/>).

ваних мов виступає фразеологічна одиниця, є рідкістю¹⁴. Тому авторами Лексикона було прийнято рішення використовувати спеціально створені (препаровані) приклади, а також приклади, взяті з живого мовлення. Мета таких ілюстрацій — висвітлити роль фразеологізмів у комунікації, показати їхнє повсякденне функціонування в польській та українській мовах.

3.4. Семантична мова-посередник. Якщо прийняти той факт, що фразеологічна одиниця в плані змісту рухається в напрямку слова, то під час зіставлення двох або більше мов можна використати для опису фразеологічної одиниці універсальну семантичну мову-посередник. Така форма опису знайшла застосування в «Лексиконі семантичних відповідностей у польській, болгарській та російській мовах»¹⁵, наприклад:

Російська мова	Болгарська мова	Польська мова
апартамент ы, -ов (<i>pl. tantum</i>) (<i>rzadziej l. poj.</i>)	апартамент, -и; (два) апартамента <i>rz. m.</i>	apartament, -u; -y <i>rz. mniezyw.</i>
«duże luksusowe mieszkanie w komfortowym budynku lub w hotelu»: <i>апартаменты в отеле, президентские апартаменты</i>	«duże luksusowe mieszkanie w komfortowym budynku lub w hotelu»: <i>апартамент в хотел, президентски апартамент</i>	«duże luksusowe mieszkanie w komfortowym budynku lub w hotelu»: <i>apartament hotelowy, apartament prezydencki</i>
во дить, -жу; -дишь <i>vi. state, transitive</i>	вод я, -иш <i>vi.</i> <i>state, transitive</i>	prowadzić, -ę, -isz <i>vi. state, transitive</i>
1. «zmierzać wraz z kimś, wskazując mu drogę»: <i>водить детей на прогулку, водить к себе друзей, водить экскурсии по городу</i>	1. «zmierzać wraz z kimś, wskazując mu drogę»: <i>водя детето на разходка</i>	1. «zmierzać wraz z kimś, wskazując mu drogę»: <i>prowadzić dziecko za rękę, psa na smyczy, babcię pod rękę, prowadzić grupę przez las</i>
2. «kierować czymś»: <i>водить машину, самолёт, автобус, троллейбус, Водить умеешь?</i>	2. «kierować czymś»: <i>водя кореспонденция на фирма</i>	2. «kierować czymś»: <i>prowadzić samochód, autobus, pióro, smyczek prowadzić firmę, sprzedaż hurtową, prowadzić badania, akcję charytatywną</i>
3. brak znaczenia	3. «otwierać i wskazywać drogę dokąds»: <i>Тази врата води към мазето, Пътят води към селото ми</i>	3. «otwierać i wskazywać drogę dokąds»: <i>Te drzwi prowadzą do tajemniczej komnaty.</i>

Завдяки мові-посереднику в 12-томній «Зіставній польсько-болгарській граматиці»¹⁶ вдалося опрацювати нову теорію опису дієслова і ввести семантичні класифікатори, які поділяються на дві групи. Перші репрезентують стилістичну маркованість одиниці, другі — значення дієслова. У світлі цієї теорії формою дієслова є його доконаний / недоконаний вид, а значенням — стан або ряд станів і подій, які закінчуються станом або подією, чи ряд подій і станів, що закінчуються подією. Поняття подій, станів та їх конфігурацій трактуються так, як у мережевому описі часу і виду: подія не триває в часі (розпочинає, закінчує чи перериває стани під час того, коли стан, який розпочався або закінчився подією,

¹⁴ Докладніше див.: *Sosnowski W.* The parallel Polish-Bulgarian-Russian corpus: problems and solution // *Computerised and Corpus-based Approaches to Phraseology...* — P. 339–349.

¹⁵ *Leksykon odpowiedniości semantycznych w języku polskim, bułgarskim i rosyjskim.*

¹⁶ *Koseska-Toszeva V., Korytkowska M., Roszko R.* Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna. — Warszawa, 1988–2007. — T. 1–12.

триває)¹⁷. Теорія мереж Петрі — важлива для визначення часу і виду — є також теорією з безпосереднім підходом до семантики природної мови¹⁸.

3.5. Опис фразеологічної одиниці в Лексиконі. Фразеологічні одиниці в Лексиконі розташовані за алфавітом: у польсько-українській частині — за польським, в українсько-польській — за українським. Значення фразеологізмів представлено за допомогою якомога простіших синтаксичних конструкцій. Ми намагалися уникати тлумачення через близькі за значенням слова, вибираючи так звані розчленовані дефініції. У фразеологічних одиницях вказано (там, де це необхідно) валентність, напр.: п. *brak* (комуś) *piątej kleпки, odjęło / odejmuje* (комуś) *towę*; укр. *запахло / пахне* (комусь) *смаленням*; *целена* (у когось) *відпала / відвисла*. Кожне значення проілюстроване окремими прикладами-реченнями, які показують граматичні властивості слів (наприклад, валентність дієслова, прийменниково-відмінкові форми прикметника, а також порядок одиниць). Фразеологічні одиниці, до яких підібрано описовий еквівалент, прикладом не ілюструються:

posny marek «о kimś, kto pracuje w nocy i wtedy wykonuje te czynności, które zwykle wykonuje się w dzień»: *Wojtek to posny marek*; описовий еквівалент: *той, хто працює вночі; опівнічник* «про когось, хто працює вночі і тоді виконує роботу, яку зазвичай роблять удень».

З метою опису фразеологічних одиниць у Лексиконі польської та української активної фразеології використовуються розчленовані дефініції за такими тлумачними моделями:

«о kimś, kto» / «про когось, хто» — *kuty na cztery nogi* «о kimś, kto jest bardzo sprytny, przygotowany na każdą sytuację»: *Po zalaniu sąsiadów agent ubezpieczeniowy chciał wymusić od niego podwyższenie składki, ale Adam jest kuty na cztery nogi i zamiast podwyżki utargował zniżkę; голими руками не візьмеш* «про когось, хто дуже спритний, готовий до будь-чого»: *He хвилюйся за Андрія! Його голими руками не візьмеш*;

«о czymś, co» / «про щось, що» — *gruszki na wierzbie* «о czymś, co jest korzystne, ale niemożliwe do spełnienia»: *Obietnice nowego rządu to gruszki na wierzbie; обіцяти гриші на вербі* «про щось, що вигідне, але нездійсненне»: *Новий мер обіцяв мешканцям гриші на вербі*;

«о kimś (o czymś), kto (co)» / «про когось (про щось), хто (що)» — *beczka / worek / studnia bez dna* «о kimś lub o czymś, kto (co) wymaga ciągłych nakładów»: *Remontowanie mieszkania to beczka bez dna; бездонна яма / бочка* «про когось або про щось, хто (що) вимагає постійних витрат»: *Її шопінг — це бездонна яма*;

«о takim (...), który» / «про який (...), який» — *godziny szczytu* «о takim czasie w ciągu dnia, gdy komunikacja miejska, trasy są najbardziej obciążone»: *Poczekajmy, aż miną godziny szczytu; години / година пік* «про який час доби, коли транспорт, комунікації найбільше завантажені»: *У години пік у напрямку центру утворилася величезна тягучка*;

«wtedy, gdy» / «тоді, коли» — *upiec dwie pieczenie przy / na jednym ogniu* «wtedy, gdy można załatwić dwie sprawy jednocześnie»: *Upiekłem dwie pieczenie przy jednym ogniu: oddałem płaszcz do pralni, gdzie robią też poprawki krawieckie; убити / убивати двох зайців одним пострілом* «тоді, коли можна залагодити дві справи одночасно»: *Уб'ємо одним пострілом двох зайців: і в гори з'їздимо, і відвідаємо давніх друзів; poczuć / czuć się jak u siebie w domu* «wtedy, gdy ktoś gdzieś czuje się swobodnie, komfortowo»: *W Rzymie czuję się jak u siebie w domu; почуватися як у себе вдома* «тоді, коли хтось десь відчуває себе вільно, комфортно»: *У Польщі вона почувалася як у себе вдома*.

¹⁷ Про використання теорії мереж Петрі у природній мові див. докладніше: Mazurkiewicz A. Zdarzenia i stany: elementy temporalności // *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie* / V. Koseska-Toszeва, I. Sawicka, J. Mindak (Eds.).— Wrocław, 1986. — Vol. 1. — P. 7–21; Koseska-Toszeва V., Mazurkiewicz A. Net representation of sentences in natural languages // *Lecture Notes in Computer Science* 340. Advances in Petri Nets.— Berlin, 1988.— P. 249–266; Koseska-Toszeва V., Mazurkiewicz A. Time flow and tenses.— Warszawa, 2010.— 223 s.

¹⁸ Див.: Petri C. A. Fundamentals of the Theory of Asynchronous Information Flow // *Proc. of IFIP'62 Congress*.— Amsterdam, 1962.— S. 386–390; Koseska-Toszeва V., Mazurkiewicz A. Description a l'aide de reseaux de la temporalite et modalite dans la phrases dans la langue naturelle // *Cognitive Studies : Études cognitives*.— 1994.— Vol. 1.— P. 89–112.

У реєстрових одиницях можуть виступати факультативні та альтернативні елементи. Вони були виділені на основі анкет, які визначають фреквентність у мові. Активні елементи в сучасній мові представлено двома способами: 1) факультативний елемент фразеологічних одиниць подається в дужках: п. *brzydki jak nos* (listopadowa), *zatyka / zapiera / zaparło dech* (komuś) (w piersiach); укр. *бути* (зліпленим) з *іншого місця*; *бути у* (хорошій) *формі*; 2) альтернативні елементи подаються через скісні „ / ”, напр.: п. *milczeć jak głaz / skała / grób, jechać na tym samym / jednym wózku, być / czuć się / poczuć się w swoim żywiole*; укр. *парити / нудрити* (комусь) *мізки*, *бути в тоні / тренді*, *працювати як віл / кінь / проклятий*.

3.6. Видові форми дієслова в описі фразеологічних одиниць. У Лексиконі виділено такі фразеологічні одиниці з дієслівним компонентом:

1. У фразеологічній одиниці можливе вживання форм дієслова доконаного і недоконаного виду. Тоді ці елементи позначені як альтернативні й одиниця описується за допомогою форми дієслова недоконаного виду:

powiedzieć / mówić / wałnąć / walić prosto z mostu «wtedy, gdy ktoś coś mówi wprost, dosłownie, bezpośrednio»: *Powiedział jej prosto z mostu, że nie zamierza się z nią więcej spotykać, bo zawiodła jego zaufanie; сказати / говорити прямо в лоб* «тоді, коли щось говориться прямо, безпосередньо»: *Він зик говорити людям усе прямо в лоб, тому часто страждає від такої відвертості*.

2. У фразеологічній одиниці можливе вживання лише форми дієслова недоконаного виду. Тоді одиниця описується за допомогою форми дієслова недоконаного виду:

żyć na walizkach «wtedy, gdy ktoś nie ma stałego miejsca pobytu i znajduje się w ciągłej podróży»: *Od dwóch miesięcy żyję na walizkach. Na szczęście to już ostatnia delegacja!; жити на валізах* «тоді, коли хтось не має сталого місця проживання і постійно подорожує»: *Відомі актори живуть на валізах, постійно подорожуючи*.

3. У фразеологічній одиниці можливе вживання лише форми дієслова доконаного виду, тоді одиниця описується за допомогою цієї форми:

złapać Pana Boga za nogi «wtedy, gdy ktoś doświadczył czegoś dobrego i czuje się radosnym z tego powodu»: *Wydaje mi się, że złapał Pana Boga za nogi, ale jeszcze nie wie, że życie w stolicy jest trudne i wymaga wyrzeczeń; вхопити Бога за бороду* «тоді, коли хтось отримав щось бажане і почувається щасливим»: *Здавши перший іспит на «відмінно», студент почувався так, ніби вхопив Бога за бороду; kopnąć w kalendarz* «wtedy, gdy ktoś umarł»: *Kopnął w kalendarz nie doczekawszy się odszkodowania; зіграти в ящик* «тоді, коли хтось помер»: *За сюжетом у фільмі головні герої складають список справ, які необхідно зробити, поки вони не зіграли в ящик*.

4. Еволюція фразеологізмів. Робота над Лексиконом та зіставний аналіз мовного матеріалу засвідчили, що фразеологізми, як і інші мовні одиниці природної мови, постійно еволюціонують. Зміни у значенні та формі активно вживаних у польській та українській мовах фразеологічних одиниць ураховано в Лексиконі. Так, Й. Сатола-Сташковяк у своїй статті зазначає: «Серед молодих людей є такі, які висміюють надмірну кількість англійських елементів жартівливими прикладами вживання, зазвичай там, де для цього немає обґрунтованих підстав»¹⁹. Прикладом жарту, який спирається на англіцизми, є наведене на початку нашої статті речення: *Kto sieje asap, ten zbiera fakap*. Воно є відповідником відомого прислів'я: *Kto sieje wiatr, ten zbiera burzę* (fakap від англ. *fuck up*, тобто

¹⁹ Satoła-Staśkowiak J. Żart w procesie neologizacji — na podstawie języka młodego pokolenia // Językoznawstwo. — 2015. — T. 10. — S. 185.

«велика проблема»²⁰; *asap* від англ. *as soon as possible*, тобто: «якомога швидше»²¹). Прикладом іншого неологізму, який уживається в контексті жарту, є приказка: *Niestety, albo stety* — «На нещастя, або на щастя». Також популярним серед молодих людей є жартівливий вислів: *Wygrać internetu* «зробити щось несподіване та незвичайне, наприклад влучно відповісти на провокативний вислів у мережі або невибагливий коментар».

Під впливом мовної глобалізації подібні явища спостерігаються і в сучасній українській мові, про що свідчить масове проникнення до її лексико-фразеологічного складу запозичень із західноєвропейських мов, особливо англоамериканізмів, таких як *світ хоум* (від англ. прислів'я *home sweet home*), *гоу хоум* (від англ. *go home* «іди додому»), *ху із ху* (від англ. *who is who* «хто є хто»). Досить частотним у мовленні молодих людей стало стійке словосполучення *фейсом об теїбл* (від англ. *face i table*) у значенні «невдача, марна спроба щось зробити». Популярними під впливом англійської мови стали вислови *олд скул* (*old school*) «класичний стиль, класика» та *чорна п'ятниця* (*black friday*) «день великого розпродажу».

За останнє десятиліття в українській мові помітно активізувалися сленгові фразеологізми, що характеризуються високою частотністю, напр.: *бути в темі* у значенні «хтось добре розуміється на чомусь», *дах зриває* — «щось викликає у когось агресію, злість або захват», *на автopiloti* — «щось робиться інтуїтивно, несвідомо», *бути на одній хвилі* — «хтось має подібні думки, погляди на щось». Деякі українські фразеологізми зазнали формальної видозміни. Вона полягає в тому, що один із компонентів загальноновживаної фразеологічної одиниці замінився іншим, більш уживаним, сучасним компонентом: *бути в ажурі* > *бути в шоколаді* «коли у когось усе гаразд, як слід», *п'яний як чіп* > *п'яний в дрова / в зюзю / в дупу* «про когось, хто дуже п'яний». Інші варіанти українських фразеологізмів: *не мати клепки в голові* — *клепки повилітали, руки не звідти ростуть* — *руки з дупи*.

У польській мові зафіксовано такі варіанти фразеологізмів: *albo rybki albo akwarium* — *albo rybka, albo pipka, dać sobie spokój* — *dać sobie siana i dać se siana, coś komuś potrzebne jak umarłemu kadzidło* — *coś komuś potrzebne jak kurwie majtki, spalić się ze wstydu* — *spalić cegłę, o kant stołu pothuc* — *o kant dupy pothuc*. До цієї групи можна додати сучасні фразеологічні неологізми, такі як *czaić bazę, czuć bluesa, pojechać po bandzie, wrzucić na luz*. Як бачимо, у зазначених прикладах розвиток фразеологічних одиниць іде в напрямку їх вульгаризації, колоквіалізації, що вписується в тенденцію демократизації мови.

Багато з наведених вище одиниць увійшло до Лексикона. Під час аналізу мовного матеріалу було виділено певні аспекти, які стануть предметом наших подальших досліджень. Вважаємо, що тенденції розвитку фразеологічних одиниць повинні знаходити відображення в сучасних лексикографічних працях.

5. Інноваційність Лексикона. «Лексикон польської та української активної фразеології» є лексикографічною працею нового типу, яка розпочинає цикл публікацій у сфері мовної конфронтації польської та української фразеології. Досі неодноразово робилися спроби створення польсько-українських фразеологічних словників, про що свідчить велика кількість наукових праць на цю тему. Лексикон є матеріальним вираженням тривалих спроб опису фразеології зазна-

²⁰ <http://www.ponglish.org/fakap-151w.html>.

²¹ <http://www.miejski.pl/slowo-ASAP>.

чених слов'янських мов у контрастивному аспекті та підтвердженням можливості здійснення мовного зіставлення фразеології у вигляді словника.

Інноваційним у Лексиконі вважаємо:

1. Добір до вибраних фразеологічних одиниць відповідників, які традиційно не зараховуються до фразеологізмів, але, на думку авторів, є найвдалішими перекладними еквівалентами. Ідеться про такі фразеологізми, як, наприклад: *бути в ударі — mieć węę; пан або пропав — ryzyk-fizyk*. У виняткових випадках перекладними еквівалентами стали прислів'я або приказки: *pies ogrodnika — i sam ne gam i drugomu ne dam, вхопитися / ханатися за соломинку — tonęcy brzytwy się chwyta*.

2. Відображення за допомогою вибраної фразеології мовної картини світу (як польської, так і української) у вигляді двох окремих частин словника, які формувалися незалежно одна від одної. Активні для двох мов фразеологічні одиниці ввійшли в обидві частини Лексикона.

3. Використання для опису фразеологічних одиниць універсальних дефініційних моделей.

4. Внесення до переліку активних одиниць у сучасній мові фразеологічних неологізмів.

5. Спосіб зіставлення фразеологічних культур та інших одиниць, які не мають відповідників.

Отже, зіставлення польських та українських фразеологічних одиниць стало значним викликом для науковців, однак дало певні практичні результати. Під час опрацювання Лексикона було виділено так званих «хибних друзів перекладача», а також проведено дослідження міжмовної еквівалентності фразеологізмів. Опрацьована шляхом компромісу між двома мовознавчими традиціями методологія відкриває шлях до подальших досліджень фразеології, а також може бути застосована при створенні нових ресурсів у вигляді електронних фразеологічних словників.

Автори висловлюють щире подяку професорові Віолетті Косеській-Тошевій за увагу до цієї роботи та цінні поради.

(Київ — Варшава)

R. P. TYMOSHUK, W. SOSNOWSKI

NEW APPROACHES IN COMPILING PHRASEOLOGICAL DICTIONARIES (based on the data from *Leksykon aktywnej polskiej i ukraińskiej frazeologii*)

In our paper, we present the theoretical and practical aspects of our work on The Dictionary of Active Polish and Ukrainian phraseology. A new approach to lexicographical analysis of phraseological units will be demonstrated, which consists of a few aspects: the use of a universal semantic interlanguage, an innovative description of language data, a linguacultural approach, and a focus on user.

Keywords: phraseological dictionary, neophraseography, semantic interlanguage, innovation, evolution of phraseological units.

Шумарова Н. П.
СОЦІОЛІНГВІСТИКА

К. : ВПЦ «Київський університет», 2015. — 157 с.

Закликаючи українських мовознавців до розвитку соціолінгвістичного напрямку дослідження, академік В. М. Русанівський зазначав: «Суспільство гостро потребує відомостей у галузі функціонування мови»¹. Час підтвердив думку. Адже сьогодні соціолінгвістика набуває особливої актуальності не лише в контексті антропологічної парадигми розвитку мовознавства, а й у зв'язку з необхідністю розв'язання низки суспільно-політичних проблем у формуванні мовної політики багатьох країн світу. На теренах незалежної України соціолінгвістика є надактуальним напрямом мовознавства, який визначає «дорожню карту» мовної політики, її вектори, окреслює параметри регулювання мовної діяльності суспільства, сприяє утвердженню державного статусу української мови як чинника консолідації нації тощо. Ось чому у вишах країни став активно вивчатися курс соціолінгвістики. Навчальний посібник «Соціолінгвістика» розрахований на студентів, магістрантів, викладачів факультетів філології та журналістики, проте він може успішно використовуватися й студентами інших спеціальностей.

Посібник має чітку структуру. Він складається з чотирьох розділів, кожен з яких завершується запитаннями та завданнями для самоконтролю, а також списком найважливішої наукової літератури з відповідного питання. Віддаючи шану вченим, котрі стояли біля витоків соціолінгвістики як науки, Н. П. Шумарова вміщує у книзі цікаві довідки про діяльність тих дослідників, які зробили вагомий внесок у розвиток сучасних знань у відповідній галузі мовознавства.

У першому розділі «Теоретичні засади соціолінгвістики» окреслюються об'єкт і предмет наукової дисципліни, докладно аналізуються так звані соціолінгвістичні функ-

ції мови (об'єднувальна, видільна, оцінювальна, соціально-символічна), а також висвітлюється зв'язок соціолінгвістики з іншими науковими дисциплінами.

У другому розділі «Історія соціолінгвістики» проаналізовано вектори розвитку соціолінгвістичних концепцій, що формувалися в межах певних наукових шкіл. Висвітлено напрями соціолінгвістичних досліджень у США та в Європі — Женевській (Ш. Баллі, А. Сеше), французькій (А. Мейє, М. Коен та ін.), Празькій (В. Матезіус, Б. Гавранек, Й. Вахек, Б. Трнка), Лейпцизькій (Т. Фрінгс), польській (Є. Бартмінський, К. Дейна, С. Грабяс та ін.) та російській (І. Бодуен де Куртене, Л. Щерба, Б. Ларін, Є. Поливанов, В. Жирмунський, Л. Якубинський, О. Швейцер та ін.) школах соціолінгвістики.

Зрозуміло, що найдокладніше висвітлено здобутки й аспекти розвитку української соціолінгвістичної школи, її історію і сучасний стан. Чітко розмежовуючи етапи розвитку школи — так званий радянський і пострадянський, авторка докладно зупиняється на тих важливих завданнях, що їх розв'язували українські вчені, починаючи з 90-х років минулого століття, проводить аналіз причин деформації мовної ситуації в Україні, наголошує на найбільш актуальних проблемах мовного життя держави (Закон про мови 1989 р., питання юридичного й фактичного статусу української мови, діагностування причин, які гальмують запровадження дієвої мовної політики тощо). Українська мова виступає як чинник збереження національної ідентичності, як фактор консолідації нації, як єдина державна мова. Саме таку думку обстоюють українські вчені, які гідно розвивають здобутки вітчизняної соціолінгвістики (О. Ткаченко, О. Тараненко, Л. Масенко, Г. Залізняк, О. Пономарів, Л. Ставицька, В. Труб, Н. Шумарова, Г. Яворська та ін.). Українські соціолінгвісти також традиційно приділяли і приділяють увагу всебічному дослідженню

¹ Русанівський В. М. Прогностичні функції соціолінгвістики // Мовознавство. — 1989. — № 1. — С. 3.

мов національних меншин (І. Стоянов, Е. Стоянова, Л. Лазаренко, Н. Бікова, О. Палінська та ін.). «Українська соціолінгвістика, — зазначає Н. Шумарова, — вивчаючи світовий досвід, зосереджує увагу на найважливіших питаннях сьогодення і досліджує мовну ситуацію в Україні, мовну політику держави, функціонування мов національних меншин, культуру української мови в ситуації білінгвізму» (с. 77).

У третьому розділі навчального посібника «Поняттєвий апарат соціолінгвістики» розглядаються ключові поняття наукової дисципліни — мовна ситуація, мовна політика та мовне регулювання, мовна політика Європейського Союзу, поняття рідної мови, мажоритарних та міноритарних мов, ситуації білінгвізму й диглосії, сутність суржиків, мовної компетенції та феномену мовної особистості, питання кодових перемикань тощо.

Поняття мовної ситуації тлумачиться автором посібника в системі його диференційних кількісних (кількість мовних утворень, що співіснують на конкретній території, кількість сфер, що обслуговуються кожною мовою) та якісних ознак (характер мовних засобів комунікації, що співіснують на одній території — різні мови чи певні різновиди однієї мови, ступінь близькості мов), а також з урахуванням оцінних параметрів — ставлення мовців до своєї та до інших мов, що використовуються в країні, адже, на думку Н. Шумарової, сфера оцінних суджень виявляється «надзвичайно важливим стимулом збереження або, навпаки, зміни мовної ситуації» (с. 84).

Застосування комплексу типологічних ознак дає можливість розглянути «мовний візерунок на мапі країни та верифікувати мовну ситуацію як екzogлосну, ендogлосну, гіпер- чи гіпоглосну або як таку, що має контамінований характер» (с. 85).

Україн важливими для соціолінгвістичних досліджень є поняття мовної політики, мовного планування та регулювання. У посібнику не тільки подано чіткі визначення цих понять, але й на конкретних прикладах функціонування мов у різних країнах світу пояснюються як моделі мовної політики, так і найтипівіші тактичні заходи мовного регулювання, аналізуються як позитивні, так і негативні його результати.

На прикладі об'єднаної Європи Н. Шумарова аналізує здобутки мовної організації життєдіяльності великого наддержавного утворення та визначає принципи демократизму в розв'язанні мовних питань при розбудові загальноєвропейського економічного, політичного й соціокультурного комунікативного простору, визначає труднощі здійснення мовної політики. Загалом на території Євросоюзу нараховується понад

60 мов, проте не всі вони є офіційно рівноправними мовами ЄС, тобто такими, якими проводяться сесії Європарламенту і Євросоюзу та здійснюється синхронний переклад і оформляються відповідні документи. Офіційними мовами ЄС, як відомо, визнано 23 мови (англійська, болгарська, грецька, данська, естонська, ірландська, іспанська, італійська, латиська, литовська, мальтійська, німецька, нідерландська, польська, португальська, румунська, словацька, словенська, угорська, фінська, французька, чеська, шведська), хоч ірландська використовується в роботі різних комісій з певними обмеженнями. Каталонська, галісійська, баскська мови не є офіційними мовами ЄС, проте мають право на використання в різних установах Євросоюзу.

Найтипівішим явищем співіснування мов у соціокомунікативній практиці є ситуація білінгвізму. У посібнику докладно розглядається співвідношення понять диглосії та білінгвізму, а також поняття «змішаної» мови, функцію якої в Україні, наприклад, виконує суржик — покруч, що, природно, заважає розвитку сучасної української мови. Українсько-російський суржик поширений, як стверджується в тексті посібника, переважно в Центрі та на Сході України. Суржик виник як результат мовної політики централізованої держави, а ця політика була спрямована на русифікацію населення. У тлумаченні Н. Шумарової, суржик — це елементи двох (або кількох) мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови. Він має обмежені комунікаційні та культурні можливості, проте наявність і поширення суржиків негативно впливає на мовний розвиток держави. Природа суржиків у українській соціолінгвістиці тлумачиться по-різному. Його відносять до просторіччя (наприклад, В. Труб), або розглядають як «структурно-функціональний компонент українського просторіччя з помітною домішкою русизмів» (О. Тараненко), кваліфікують як некодифіковану простонародну мову (Л. Ставицька, В. Труб), змішану субмову (Л. Масенко). Розглядаючи різні тлумачення суржиків, Н. Шумарова визначає його як «функціональний різновид українського мовлення, що виник у результаті змішування мов. Це окремий “підвид” мови, субкод, що його виділяють поряд із літературно-розмовним підвидом, субкодом. Він передається “у спадок”..., відтворюється кожним новим поколінням або як основний засіб комунікації, або лише як “домашня мова”» (с. 107).

Ключовим поняттям сучасної соціолінгвістики є поняття мовної особистості. Саме тому вона всебічно аналізується в посібнику, і не лише теоретично, але й практично — з урахуванням внеску видатних

особистостей у розвиток тієї чи іншої мови, а також ролі пересічних мовців, що зберігають мову, передають її наступним поколінням.

У ситуації бі- та полілінгвізму мовна особистість виявляє здатність до перемикавання кодів у процесі міжособистісного спілкування. На відміну від змішування кодів, перемикавання кодів (за умови високого рівня володіння мовами), як справедливо вважає автор посібника, свідчить про комунікативну та загальну культуру людини.

У четвертому розділі «Методи соціолінгвістики» послідовно розглянуто як методи збирання інформації під кутом зору соціолінгвістичних завдань, так і методи опрацювання інформації. Коректність висновків, які ґрунтуються на результатах соціолінгвістичного дослідження, багато в чому залежить від умінь фахівців застосовувати адекватні методи й методики аналізу. Тому значення матеріалів розділу для практичного застосування теоретичних знань, що були отримані слухачами навчального курсу, важко переоцінити. Як, проводячи анкетування, краще

побудувати анкету, як перевірити отриману інформацію шляхом інтерв'ю та за допомогою спостереження, як опрацювати зібраний матеріал за допомогою статистичних методів та математичного апарату для перевірки надійності інформації та встановлення взаємозв'язків між її частинами, що таке кореляційний аналіз? Відповіді на ці питання читач знайде в рецензованому виданні з посиланнями, як того вимагає наукова традиція, на найважливіші наукові праці, де докладно аналізуються етапи наукового пошуку.

Уже цей короткий огляд навчального посібника Н. П. Шумарової свідчить про важливість його застосування в науково-викладацькій практиці не тільки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, а й, сподіваємось, інших навчальних та наукових установ України.

О. СНИТКО

ХРОНІКА

21–23 вересня 2016 р. в Києві відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 110-річчю від дня народження визначного українського мовознавця академіка Івана Костьовича Білодіда.

На конференції було виголошено як наукові доповіді, так і виступи рідних та близьких І. К. Білодіда, спогади земляків про нього. Тематика доповідей відповідала науковим інтересам ученого. На пленарному засіданні виступили з доповідями Т. Б. Лукінова, П. Валчакова (Чехія), С. Я. Єрмоленко, В. О. Черненко-Нікуліна (с. Успенка), поділилися спогадами про І. К. Білодіда Ю. І. Білодід, В. І. Біленко, випускники Успенської ЗШ, вдячні земляки с. Успенки.

На виїзному пленарному засіданні конференції в с. Успенці з доповідями виступили В. М. Бріцин, Д. С. Бураго, І. А. Казимиrowa, О. Г. Бураго, В. І. Біленко.

Конференцію відкрив директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України академік В. Г. Складенко, який розповів про життєвий шлях та наукову діяльність І. К. Білодіда, відзначив його праці з історії української мови й лінгвістики, методології та історії мовознавства.

У доповіді Т. Б. Лукінової «І. К. Білодід як учений і організатор наукових досліджень» йшлося про діяльність українознавця після закінчення війни і демобілізації. Він прибув до Києва і розпочав свій довгий і плідний науковий шлях в Інституті мовознавства. І. К. Білодід — автор понад 400 наукових розвідок. Під його керівництвом науковці Інституту видали ряд фундаментальних праць.

Доповідь П. Валчакової (Брно, Чехія) «Назви місяця лютого в слов'янських мовах» була присвячена семантичній мотивації назв місяця *лютий* у слов'янських мовах. Зокрема, авторка запропонувала нову етимологічну версію про походження назви *únor* у чеській мові.

С. Я. Єрмоленко у своєму виступі наголосила на філософсько-естетичних основах лінгвістики у висвітленні І. К. Білодіда.

В. О. Черненко-Нікуліна (с. Успенка) поділилася відомостями про І. К. Білодіда, про край, де він народився, про родину, в якій виховувався, як здобував освіту, говорила про вклад І. К. Білодіда у розвиток освіти рідного краю.

На конференції працювало чотири секції: «Історія слов'янських мов», «Соціолінгвіс-

тика», «Етимологія та лексикологія», «Стилістика».

На першій секції були виголошені доповіді, присвячені проблемам історії слов'янських мов. У доповіді Т. В. Радзівської проаналізовано один з важливих складників критико-аналітичної діяльності вчених-славистів XIX ст. — тексти розборів, які являли собою розгорнуті, значні за своїм обсягом рецензії. І. М. Нечитайло у своєму виступі зупинилася на питаннях динаміки семантичних змін праслов'янського дієслова в українській мові. Доповідь Л. І. Даниленко «Погода в мовній картині світу слов'ян» присвячена характеристикам лексеми *погода* в українській мові і *pohoda* в чеській на тлі інших слов'янських мов. Було розглянуто витoki поняття «погода» в лексикографічних джерелах, спільні й відмінні семантичні ознаки та їх розвиток у дискурсивній практиці. У доповіді А. В. Гончаренко розглянуто основні передумови розвитку давньоруської патерикографії та висвітлено історію становлення, вивчення і популяризації першого східнослов'янського отечника — Києво-Печерського патерика.

Друга секція представлена переважно доповідями, що стосувалися різних аспектів соціолінгвістики на синхронічному та діакронічному зрізах. Доповідь Б. М. Ажнюка була присвячена питанням мовного законодавства в умовах національної кризи. Л. О. Андрієнко у доповіді «Мовне життя Києво-Могилянської академії в культурно-історичному контексті бароко» здійснила спробу реконструкції окремих фрагментів мовного життя провідного вищого навчального закладу України XVII–XVIII ст., що був на той час найінтелектуальнішим потужним полілінгвальним середовищем, у якому вироблялися важливі, суголосні часові мистецькі, літературні, мовні канони. У доповіді О. І. Михальчук йшлося про мовну компетенцію представників етномовних спільнот і проблеми мовного планування в Україні. С. О. Соколова у своєму виступі визначила чинники, які ускладнюють оцінювання мовної компетенції окремої особистості за масового близькопорядного білінгвізму: можливість необ'єктивної самооцінки; свідоме надання переваги одній з мов; зовнішня зумовленість мови спілкування в певних комунікативних ситуаціях; дифузний характер масового білінгвізму тощо.

Інший напрям роботи секції був присвячений питанням мови художнього твору в працях І. К. Білодіда. У доповіді «Методологічне значення ідей мовної взаємодії

І. К. Білодіда у вивченні когнітивних процесів» О. В. Радчук (Харків) наголосила на тому, що вчений зробив вагомий внесок у мовознавство щодо вивчення взаємовпливів мов, які контактують. Така взаємодія, особливо в діяхронічному аспекті, сприяє поясненню сучасного стану як семантики, так і граматичних форм слів у споріднених мовах. Г. В. Зимовець присвятила своє дослідження взаємозв'язку між розвитком мовної системи та ідеологією, зокрема впливу на штучну номінацію в галузі ергономії таких позамовних чинників, як загальноприйняті цінності та установки. У доповіді Т. В. Охріменко «Сакралізація метафори у поетичному мовленні Г. С. Сковороди» йшлося про метафоричні тропи поетичних текстів українського поета-філософа Г. С. Сковороди, які відбивають задавлені сакральні ситуації осмислення універсуму.

Багатоаспектною була робота третьої та четвертої секцій. У доповіді О. В. Прискоки «Історична лексикологія української мови на сучасному етапі» висвітлені основні здобутки та проблеми історичної лексикології української мови в період після виходу академічної монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983 р.) і до теперішнього часу. Про шляхи розвитку української етимологічної науки в другій половині XX ст. йшла мова у доповіді Ю. Л. Мосенкіса «Розвиток української етимологічної науки в другій половині XX ст.». Н. П. Тропіна (Херсон) у доповіді «Жанрово-стилістические характеристики малых поэтических форм» розглянула самодіяльну форму поезії, яка нещодавно (2003 р.) з'явилася в Інтернеті. Доповідь Г. М. Ярун «Особенности интерпретации мовой единицы в этимологичной лексикографии» було присвячено дослідженню породжувальних явищ в історії сучасної мовної одиниці, що випливають з її витлумачення в етимологічній лексикографії, зокрема в Етимологічному словнику української мови. Т. Я. Марченко наголосила, що наукові здобутки попередніх поколінь українських мовознавців залишаються актуальними й становлять вагоме підґрунтя для сучасних досліджень. Опрацювання словотвору слов'янських мов у вітчизняному мовознавстві, на її погляд, спирається на глибокі давні традиції. Доповідь Л. І. Ніколаєнко «Аксиологічна характеристика емоцій групи "Співчуття" в українській мові» була присвячена оцінній дескрипції емоцій.

С. П. Бирик у доповіді «Наукова парадигма мови прози в дослідженнях І. К. Білодіда» звернула увагу на одну з ключових тем у доробку вченого — мову прози (на матеріалі індивідуальних стилів Ю. Яновського, П. Панча, А. Головка, О. Довженка, С. Тудора, М. Стельмаха, Г. Тютюнника, О. Гончара та ін.). У виступі Т. А. Коць «Публіцис-

тичний стиль як об'єкт дослідження історичної змінності мовної норми» наголошено на тому, що публіцистичний стиль — вагома джерельна база дослідження історичної змінності мовної норми. Адже він завжди був своєрідною випробувальною сферою нових лексичних одиниць, словотвірних зразків, синтаксичних конструкцій і засобом утвердження літературного стандарту. Конструктивний багатогранний науковий діалог академіків І. К. Білодіда й М. Т. Рильського запікавив А. Ю. Ганжу. Вона відзначила, що тривав він не одне десятиліття і відіграв важливу роль в історії українського мовознавства. Дослідженню цитатності Шевченкової поетичної мови було присвячено доповідь Г. М. Сюти «Лінгвостетична стійкість і змінність шевченкових афоризмів у новітній літературній практиці». Піднята авторкою проблема дозволяє по-новому оцінити роль Шевченка не тільки як мовотворця, а й творця, що через мову сформував українську ідентичність, розвинув свідомість «малого» українця до високої національно-державної свідомості. У доповіді Н. М. Мех «Спадщина І. К. Білодіда в українському стилістичному просторі» наголошувалося на різномановності та багатогранності спадщини І. К. Білодіда: від праць, присвячених історії літературної мови, ролі Т. Г. Шевченка в розвитку української літературної мови, до праць, які вчений присвятив дослідженню спадщини Києво-Могилянської академії та історії східнослов'янських літературних мов. Н. М. Сологуб розглянула процеси взаємодії ліричного та публіцистичного в прозі Івана Багряного. Доповідь В. В. Жайворонка була присвячена лінгвостилістиці в працях І. К. Білодіда. А. А. Лучик зупинилася на питаннях зіставної стилістики в працях ученого, який вважав, що порівняльне вивчення національних мов, зокрема їхніх стилістичних систем, відкриває шляхи до розуміння ментальності та культури носіїв цих мов. Я. В. Януш висвітлила роль художньої літератури, зокрема письменників-драматургів І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, у формуванні, становленні та розвитку української літературної мови. Л. Р. Калинович розглянула зміни в семантичній структурі етнонімів, що функціонують у англійських поетичних творах. Семантичні процеси були досліджені в доповіді на матеріалі етнонімічних назв та їхніх дериватів, які вживають поети різних епох і напрямів. Т. В. Зарубенко свою доповідь присвятила аналізу зв'язків і відношень між лексемами синонімічного ряду на позначення фізичних об'єктів пересування по воді в україномовних перекладах «Одісеї» Гомера. Матеріали представлених на конференції доповідей будуть видані окремим збірником.

Г. РАДКЕВИЧ